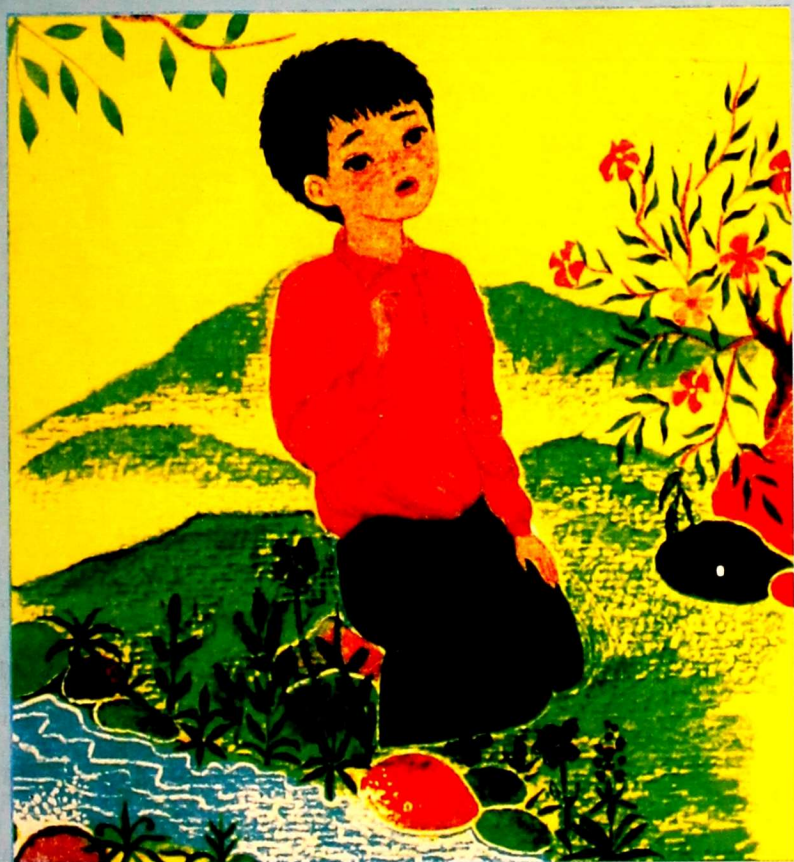

З.Ж. Мамбетова

МЕКЕН ТААНУУ

2

Челюстной дуге.

З. Ж. МАМБЕТОВА

МЕКЕН ТААНУУ

ЖАРАТЫЛЫШ ЖАНА БИЗ

2-класс үчүн окуу китеби

Кыргыз Республикасынын
Билим берүү жана илим министрлиги
тарабынан бекитилген

Бишкек – 2015

ББК 26.89 я 721
М — 22

Мамбетова З. Ж.
М-22 Мекен таануу. Жаратылыш жана биз:
2 кл. үчүн окуу китеби. — Б., 2015.—96 б., ил.

ISBN 9967-10-079-6

М 4306020900-15

ББК 26.89 я 721

ISBN 9967-10-079-6

© Мамбетова З., 2015

АТА ЖУРТ

Жаш досум! Сен Кыргызстандын кайсы жеринде жашайсың? Мүмкүн чалкыган касиеттүү Ысык-Көлдүн жээгиндедирсиң. Сары өзөн Чүйдө туулуп өстүңбү, же Манас атабыз жердеген Кеңкол Таластансыңбы? Же Ат-башы, Нарын, Алай, Жумгал тарапта тоо койнунда жашайсыңбы, же берекелүү Ош, Жалал - Абад аймагынансыңбы? Же дүйнөгө белгилүү кооз жерлер - Сары-Челек, Арстанбап жактансыңбы?

Кайда жашасаң да, касиеттүү кыргыз жеринин кайсы бурчунда жүрсөң да, ата-бабаң жашап, өзүң туулуп-өскөн жериң - Ата журтуң болуп эсептелет.

Эмнеге Ата журт деп аталат дээрсин.

Илгери-илгери чоң аталарыбыздын ар кимиси өзүнчө жер ээлеп, боз үй тигип, мал багып жашаптыр. Улам башка жерге журт которуп көчүп-конуп турушчу экен. Көчүп кеткенден кийин боз үйлөрдүн орду байкалып турчу. Мындай жерди эски журт деп коюшкан. Жашап турган жер - журт деп аталган.

Ата журт - атам жашаган жер, атамдын журту деген сөз. Туулуп өскөн жериң - сенин Ата журтуң. Ал жерде чоң аталарың жана алардын чоң аталары жашап өткөн. Сен ошол жердин суусун ичип, абасынан дем алып чоңоюп келе жатасың. Биринчи жолу тоону, сууну, жерди, чөп-чарды, чымчыкты, көпөлөктү, асманды, жылдызды, Ай менен Күндү туулган жериңден көргөнсүң. Суунун шылдырап акканын, куштун сайраганын да ошол жерден уккансың.

Дүйнө жүзүндө ар кандай жерлер көп, бирок туулуп өскөн жер баарынан кымбат. Ал жерде ата-энең туугандарың, досторуң бар. Башка жакка барсаң бир аз күндөн кийин үйүнө, өз жериңе кеткиң келет, ойногон жерлеринди сагынасың. Мекенди коргоо—ар бирибиздин ыйык милдетибиз!

Ырды жатта.

ТУУЛГАН ЖЕРГЕ

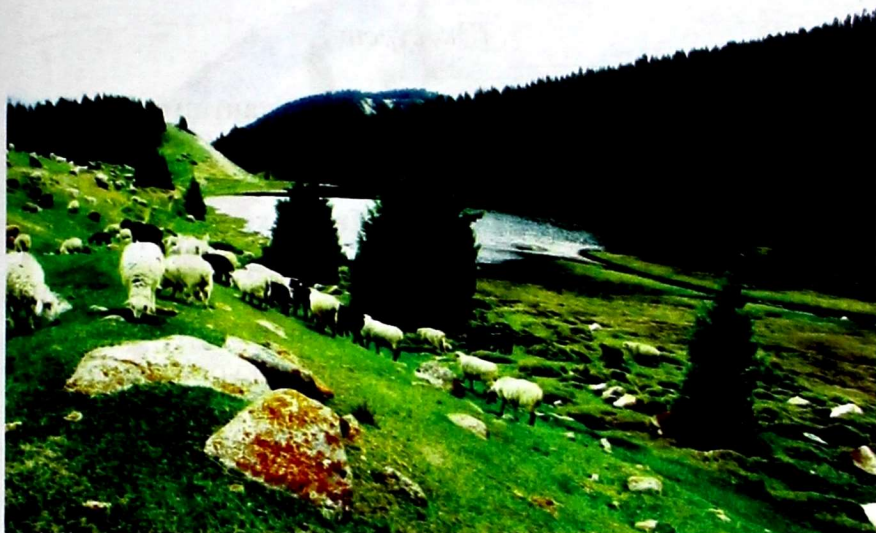
*Сөзү Ж. Мамбеталиевдики
Обону Б. Тургумбаевдики*

Туулган жерим, асыл турагым,
Сезимимде өчпөс чырагым.
Симфония болсоң сен эгер,
Нота болуп сага турайын.

Кереметтүү күүлөр куюлуп,
Кулагымда турат угулуп.
Туулган жерим сенде турбайбы.
Айтып бүткүс кооз сулуулук.

1. Ата - журт деген эмне, эмнеге андай аталат?
2. Ата - журтун кайда, ата-бабаң кайда жашаган?
3. Туулган жер жөнүндө кандай ыр билесиң?
4. Эмне үчүн Ата журтту ыйык деп эсептейбиз?

БИЗ ЖАШАГАН ЖЕР

"Мекен таануу" дептерине төмөнкү суроолорго жооп жаз. Билбегенинди ата эненден, чоң-ата, чоң эненден сурап билип ал.

1. Сен жашаган жер эмне деп аталат? Эмнеге андай аталып калган?

2. Силер жакта кандай тоолор бар? Кандай суу агат, көл барбы? Кандай токой өсөт? Жайлоо барбы?

3. Эмне өстүрүлөт? Элдери эмне жумуш кылат?

4. Эгер шаарда жашасаң, ал кандай шаар?

5. Кандай тарыхый эстеликтер бар?

Анда эмесе, жашап турган жерибизди үйрөнүүгө саякатка чыгалы. Жашаган жериң эмнеси менен даңкталат?

Топторго бөлүнүп, өзара аңгемелешкиле .

"Биз жашаган жер" темасында сага эмне кызыктуу болду? Жериң, элиң жөнүндө кандай маалымат топтодуң?

Дагы эмне билгиң келет?

Дептерге районундун аталышын жаз. Областыңдын аталышын жаз. Өз областыңдагы суулардын, көлдөрдүн тоолордун аталышын жаз.

«Ата-Журтум - сыймыгым» деген темада аңгеме түз.

КҮЗ КЕЛДИ

(Экскурсия)

Биз жакка күз келди. Күздүн келишин кантип байкайбыз? Адегенде күн салкындай баштайт. Эмне үчүн? Себеби күндүн нуру биз жашаган жерге азыраак тийип калды. Күзүндө айлана-чөйрө кандай көрүнүштө? Карап көргүлөчү, чөптөр саргайып куурап калыптыр.

Бактарды карагылачы, жалбырактар саргайыптыр, кээ бири кызгылтым, кээ бири күрөң. Алар түркүн түстө жана эң эле сонун көрүнөт. Жайында ар кандай курт-кумурскалар көп эле.

Бактын боорунда тарбалаңдаган күрөң курт-кумурскалар аркы-терки чуркашчу.

Чегиртекелердин түсү жашыл болуп, чөптүн арасынан оңойлук менен байкалчу эмес. Көпөлөктөр гүлгө конгондо гүлгө окшоп калар эле.

Биз артынан кубалап:

Кон-кон көпөлөк,

Кайда учасың көкөлөп,- деп ырдаганда, ал бизди алдайм деп гүлгө кончу. Биз аны гүлдүн арасынан таппай калабыз да, кайра учуп жөнөгөндө гана көрөбүз.

Бакты, чөптүн арасын, жерди карап издеп көрөлүчү, курт-кумурска бар бекен? Алар кайда кеткен? Аарылар да көрүнбөйт. Кыбыраган жандыктар кайда жашынып калышты? Эмне үчүн жок болушту? Алар чөптүн ширесин соруп жашачу. Күз келгенде чөптөр куурады, жалбырактар күбүлүп түштү. Эми аларга тамак жок. Курт-кумурскалардын көбү ачкадан өлөт. Тыңыраактары бактын кабыктарынын астына, коңулдарга кирип алып, кыймылдабай уйкуга киришет. Кумурскалар ийиндин тереңине кирип, топтолуп алып укташат.

Күзгө маал айрым куштар кайдадыр бир жактарга учуп жөнөшөт. Жайлата балапандары торолуп, учууга жарап калат.

Алар эмнеге кетип жатышат? Кайда барышат?

Экскурсияга чыкканда чөптөр куурап калганын көрдүн, курт-кумурскаларды издеп таппай койгонсуң. Ойлоп көрчү. Эми канаттуулар эмне жейт? Курт-кумурскалар жок, алар ачка боло баштайт. Суукта ачкадан өлбөс үчүн чогулуп алып, жылуу жактарга кетишет.

Мындай куштарды "келгин куштар" дешет. Себеби алар жазда кайра кайтып келишет. Чабалекей, кара чыйырчык, булбул, күкүк, торгой, жылкычы чымчык бизге келгин куш.

КУШТАР КЕТТИ

Чабалекей жакшы эле.
Жарышып кууп ойносок
Бүгүн келип карасак
Уясы турат, өзү жок.
Кара чыйырчык жакшы эле
Жарышып кууп ойносок
Кайда кеткен балдары,
Уясы калып өзү жок.
Күз келгенде баарысы
Чогуу кеткен алыска.
Кышкы кийим жок экен,
Болбойт экен калышка.
Бизден кеткен келгин куш
Жакшы жерге консо экен.
Кайра бизге келгенче
Аман-эсен болсо экен.

А. Осмонов

Айланада жашыл түс аз, адырлар, талаалар бүт саргыч түскө өтүптүр. Жер эне саргайып, алтынга окшоп калыптыр.

Күркүрөгөн күз айы,
Мөмө-жемиш бышкан чак.
Шилекейди куюлтуп,
Шириндиги суктантат.

Күз келип, Жер эне берекесин төктү. Бардык жерде мөмө-жемиштер, жашылчалар жыйналат. Демек, тамак-аш мол болот, дасторкондун бетинде түркүн жер-жемиштер жайнайт. Бактагы алма, алмурут, кара өрүк, жаңгак жана башка мөмөлөр текши бышып жетилет.

Суроолор жана тапшырмалар

Күз жөнүндө аңгеме түз. Күзүндө айлана-чөйрөдө кандай өзгөрүүлөр болду?

Чөптөр, бактар кандай өзгөрдү? Курт-кумурскалар эмнеге азайды? Алар кайда кетти? Күздө кандай жумуштар жасалат? Күз айларын ата? Эмне үчүн канаттуулар күздө башка жактарга учуп кетишет?

АТА МЕКЕНИМ - КЫРГЫЗСТАН

Биздин Ата мекенибиз - Кыргызстан, тоолуу өлкө.
Кыргызстанда көп улуттуу элдер жашайт. Кыргыз мамлекети
азыркы учурда дүйнө элдерине таанылууда.

Өлкөбүздүн гимни, туусу жана герби – анын өз алдынча
мамлекет экендигин билдирет.

Гимнди ырдай бил!

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ГИМНИ

Сөзү: Ж.Садыков, Ш.Кулуевдики,

Обону: К. Молдобасанов, Н.Давлесовдуку

Ак мөңгүлүү аска-зоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Ала-Тоону мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма: Алгалай бер кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырың колунда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө.
Бул ынтымак эл бирдигин ширеткен,
Бакыт нурун төгөт кыргыз жерине.

Кайырма: Алгалай бер кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырың колунда.

Аткарылып элдин үмүт-тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Ыйык сактап, урпактарга берели.

Кайырма: Алгалай бер кыргыз эл,
Азаттыктыгн жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырың колунда.

Гимн - мамлекетти, өлкөнү даңктаган салтанаттуу ыр.
Ар бир өлкөнүн өз Гимни болот. Гимн майрамдарда ырдалат.
Ошондой эле күн сайын таң заарында жана түнкү саат 12 де
радиодон берилет.

Гербди кайдан көрдүн эле?

**Гербдеги сүрөттөрдүн аталышын жаз. Туудагы
сүрөттөрдүн аталышын жаз.**

Туунун сүрөтүн тарт, бое.

МЕНИН ШААРЫМ

Бишкек - Кыргызстандын борбору. Ал Чүй өрөөнүндө, Кыргыз Ала-Тоосунун этегинде жайгашкан. Шаарга ар дайым тоо тараптан жел согуп, таза аба келип турат. Шаарды аралап Ала-Арча, Аламүдүн дарыялары, Чоң Чүй каналы агат.

Азыркы күндө Бишкекте ар кандай кооз имараттар салынууда. Базарлар жана дүкөндөр көбөйүп, Республиканын туш тарабынан жана дүйнө жүзүндөгү ар кайсы өлкөлөрдөн элге керектүү буюмдар алынып келинет. Бишкекте эл аралык соода байланышы өнүгүүдө. "Ош", "Аламүдүн", "Дордой" аттуу чоң базарларда ар дайым эл көп болот.

Бишкек - илим-билимдин жана маданияттын борбору. Жогорку окуу жайларында көп сандаган жаштар окуп, билим алышууда.

Кыргыз филармониясы, драм театр, опера балет театры, цирк, куурчак театры да Бишкекте жайгашкан. Шаарыбыз күндөн күнгө өсүп-өнүгүүдө. Жаңы үйлөр курулуп, көркүнө көрк кошулууда. Келечекте Бишкек мындан да кооз, чоң шаар болмокчу.

**"Менин шаарым" деген аңгеме түз.
Ата мекен - ар бир адам үчүн ыйык.
Мекенибизди сүйөлү жана ардактайлы.**

КАСИЕТТҮҮ МЕКЕНИМ – БАБАМ МАНАС ЖЕРГЕСИ

Кыргыздар илгертен Ата журтту касиеттүү деп эсептешкен. Ошондуктан алыс жакка кетпей, кайда болсо да Ата журтуна кайрылып келишет.

Кыргызстанда касиеттүү жерлер көп. Мисалга эле Таласты алып көрөлү. Талас тоолуу келип, жаратылышы кооз жер. Тоолору, токойлору көркөм. Суулары таза, абасы адамга жагымдуу. Жалпы кыргыз журту сыймыктанган Манастын күмбөзү да Талас шаарына жакын, "Манас" чокусунун тушунда жайгашкан. Таласта "Манастын ташы", "Манастын булагы", "Манастын күмбөзү" бар жана башка Манаска байланыштуу жер аттары көп кездешет.

Ошондуктан Таласты Кыргызстандагы касиеттүү жерлердин бири деп атоого болот.

«Манастын күмбөзү», «Манастын булагы», «Манас эпосу», деген сөздөрдү колдонуп текст түз.

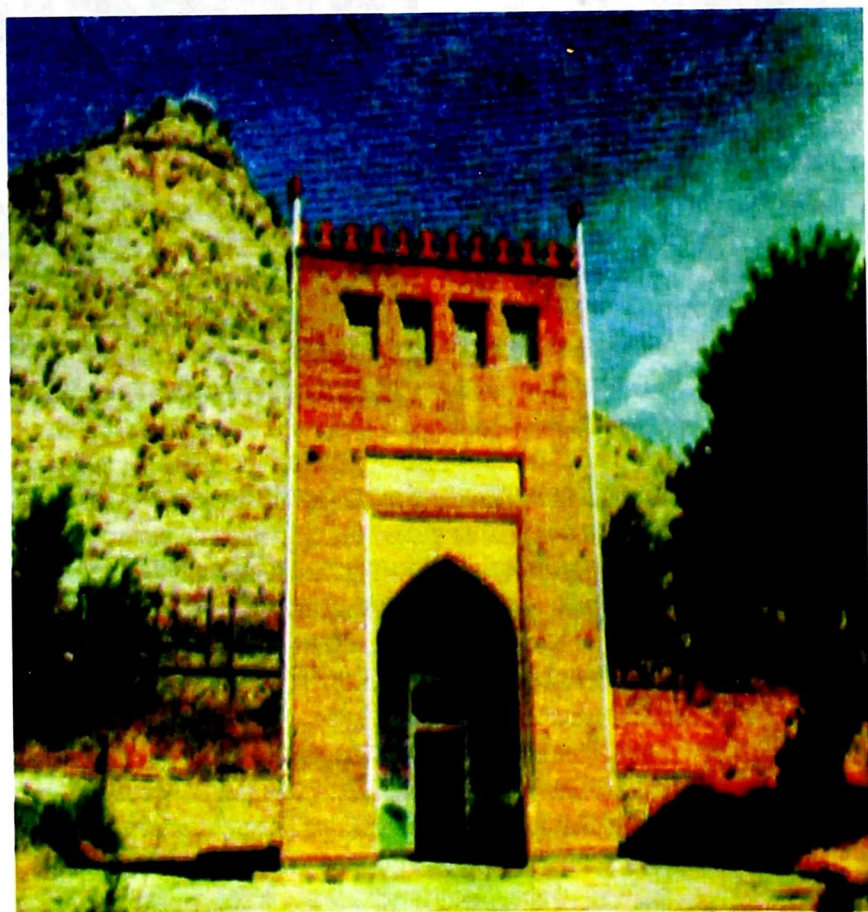
СУЛАЙМАН ТОО

Ош шаарынын так орто ченинде, Ак-Буура суусунун жээгинде заңкайган бийик тоо турат. Ал – Сулайман тоосу.

Сулайман тоосу тууралуу ар кандай легендалар жана жомоктор айтылып жүрөт. Эл аны "Сулайман пайгамбардын тактысы" деп да коюшчу. Тоо чындыгында эле падышанын тактысына окшоп, абдан сүрдүү көрүнөт.

Тоодо ар кандай табышмактуу жерлер, үңкүрлөр кездешет. Алар азыр эл сыйынуучу мазарларга айланган.

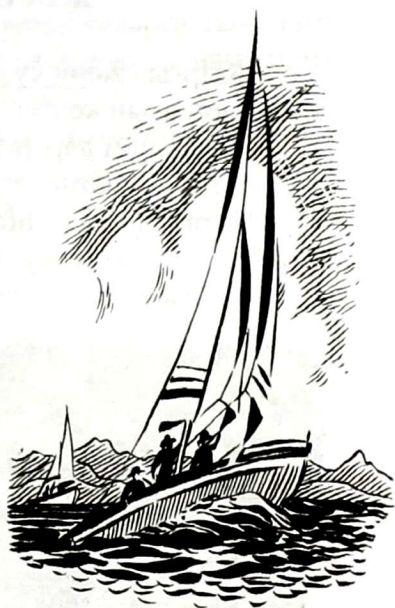
Сулайман тоосуна дүйнөнүн ар тарабынан туристтер келип турат.

КЕРЕМЕТТҮҮ ЫСЫК -КӨЛ

Жалпы кыргызстандыктар
Ысык-Көлү менен сыймыктанышат.

Кыргызстанга келген туристтер
Ысык - Көлдү көрмөйүнчө
кегишпейт. Көлдүн суусу ушунчалык
тунук. Алыстан көпкөк болуп укмуш
сонун көрүнөт. Асман да көк, көл
да көк болуп, көлдү тегерете ак
мөңгүлүү тоолор курчап, кереметтүү
көрүнүштү берет. Карай берип,
көлдүн кооздугуна көзүң тойбойт.

ЖЕРИМДИН СУУСУ – ДАРЫ

Кыргыз жери суулары менен атактуу. Ар бир өрөөндө мөңгүдөн агып келген суулары бар. Суулар кошулуп отуруп көбөйүп, чоң дарыяларды түзөт. Нарын, Чүй, Ак-Буура, Жазы, Көкөмерен дарыялары - жерибиздин көркү.

Кыргызстанда Ысык-Көл, Чатыр-Көл, Соң-Көл, Сары-Челек аттуу атактуу тоо көлдөрү бар. Көп жерлерде жер алдынан дарылык касиети бар булактар агып чыгат.

БУРАНА

Тарыхый эстеликтер бизге элибиздин өткөн замандагы турмушу тууралуу көп нерсени баяндайт.

Таластагы Манастын күмбөзү, Оштогу Бабырдын үйү, Ат-Башыдагы Таш-Рабат, Кошой-Коргон, Ала-Букадагы Шах-Фазилдин күмбөзү, Өзгөндөгү жана Токмок шаарынын жанындагы мунаралар илгерки замандан калган эстелик болуп эсептелет. Булардан тышкары, ар бир өрөөндө эстеликтер учурашы мүмкүн. Анда эмесе, Токмок шаарынын жанындагы мунаранын сырын чечмелеп көрөлү.

Бурана мунарасы турган жай "Баласагын шаар урандысы" деп аталат. Бул шаар урандысы Токмок шаарынан 12 километр жерден орун алган. Археологдор казганда, бул жерден ар түрдүү карапалар, идиштер, кооз оймо-чиймелүү кирпичтер көп табылган.

Мунара турган жер өз учурунда өнүккөн шаар болгон. Төөгө жибек жүктөгөн соодагерлер ушул шаарга тыныгып, токтоп өтүшчү экен. Илгери бул жерде Карахан мамлекети болуп, борбору Баласагын шаары аталган.

Карахан мамлекетинин тушунда илим-билим, маданият өнүккөн. Токмоктогу, Өзгөндөгү мунаралар ошол кездеги Карахан мамлекетинен калган эстелик болуп эсептелет.

Тапшырма

Кыргызстандагы таанымал жерлер жөнүндө маалымат топто жана аңгеме түз.

Топторго бөлүнүп, Кыргызстандагы кооз жана таанымал жерлер тууралуу аңгемелешкиле.

ЖАРАТЫЛЫШ ДЕГЕН ЭМНЕ?

Жаратылыш дегенде биз жайлоону, тоонун арасын, карагай-черди, көк- кашка дарыяны, анын жээгиндеги токойду, жекөлдү элестетибиз. "Кыргызстандын жаратылышы кооз деп башка өлкөдө жашагандар абдан кызыгышат.

Бизде тоо көп. Тоонун бетинде карагай, арча, четин, кокту-колотторунда карагат, бөрү карагат, ит мурун, шилби, табылгы жана түркүн дары чөптөр өсөт.

Тоолордун чокусундагы аппак мөңгүлөрдөн миң-сандаган суулар агып чыгып дайраларга кошулат. Суунун жээктеринде чычырканак, жапайы талдар, бадал өсөт.

Демек, жаратылыш - биз жашаган жердин тоо-ташы, токою, суусу, чөп-чары жана жаныбарлары турбайбы!

Асман, Күн, жылдыздар да жаратылышка кирет. Биз дем алган аба, ичкен суубуз дагы жаратылыш. Демек, бизди жаратылыш курчап турат.

Адамдар тамак-ашты, кийимди жана башка жашоого керектүү көп нерселерди жаратылыштан алат. Мисалы, буудайды өстүрүп дан, дандан ун, ундан нан жасалат.

Уй багып, сүтүн саап ичебиз. Биз кийип жүргөн

кийимдердин көбү жүндөн, пахтадан, жибектен, териден жасалган.

Бир буюмду тандап, анын эмнеден жасалганын айтып бер.

Жаратылыш жандуу жана жансыз жаратылыш деп бөлүнөт. Адамдар, жаныбарлар, өсүмдүктөр - жандуу жаратылыш болуп эсептелет. Алар дем алат, азыктанат, өсөт, көбөйүшөт, жашоо-тиричилик үчүн аракеттенишет.

Чөптөр, бактар, кыймылдабайт, алар жандуу жаратылыш эмес дейсинер. Бирок алар да азыктанат, болбосо өспөйт эле да.

Ал эми Күндү, жылдыздарды жер бетиндеги тоо-ташты, аска-зооканы, кумду, сууну жансыз жаратылыш дейбиз. Алар дем албайт, азыктанбайт, өспөйт жана көбөйбөйт.

Тапшырма

Төмөндөгү сөздөрдү оку. Топурак, кум, коён, уй, чычкан, булут, таш, жылдыз, кой, алма, чөп, ай, күн, тоо.

Жандуу жаратылышка киргендерди өзүнчө, жансыз жаратылышка киргендерди өзүнчө таблицкага жаз.

Жандуу жаратылыш	Жансыз жаратылыш

Айланаңды карап, жандуу жаратылышка кирген нерселерди ата.

Жансыз жаратылышка кирген нерселерди ата.

Адам жасаган нерселер кайсылар?

Жандуу жаратылышка жана жансыз жаратылышка мисал келтирип, алардын айырмасын жазып көрсөт.

ЖЕР ЖАНА КҮН

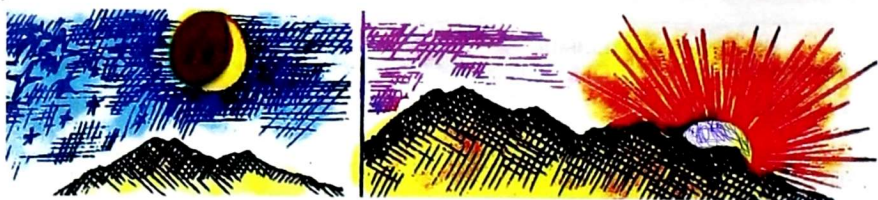
Жаратылыштагы өзгөрүүлөр

Ар дайым күн менен түн алмашып турат. Күн тоодон чыгып, жогору көтөрүлүп, асманда жылып отуруп, анан тоолордун ары жагына батып, түн кирет. Бизге ар дайым Күн асманда жылып бара жаткандай сезилет.

Күн чыкканда жер бети жылыйт, гүлдөр ачылат, чөптөр кулпурат. Айбанаттар да күнгө кактанат.

Күндү баарыбыз жакшы көрөбүз. Силер ар дайым күндүн сүрөтүн тартасыңар. Түн ичинде капкараңгы болуп эч нерсе көрүнбөй калат, суук боло түшөт. Адамдар, айбанаттар уйкуга кирет. Демек, Күн бизге жарык жана жылуулук берет. Жерде Күнсүз жашоо жок.

Эмне үчүн күн жана түн болот? Түн киргенде Күн кайда кетет? Анткени Жер айланып турат. Жердин айланганы бизге билинбейт. Ал акырын айланат. Биз да Жер менен кошо айланабыз. Биз жашаган жер Күндү карап турганда биз жакта күн болот. Жер тынбай айлана берет. Ошентип күн менен түн ар дайым кайталанып турат.

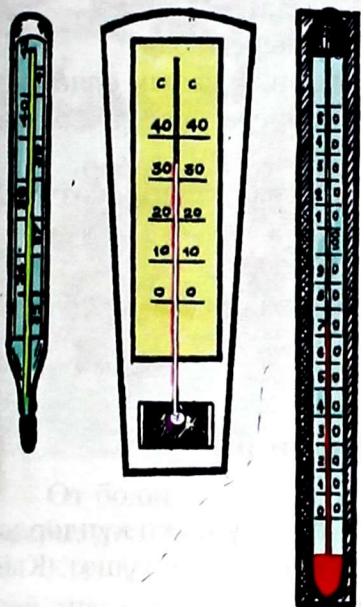
Тажрыйба.

Глобусту айлантып, биз жакка күн жана түн болгон учурду көрсөт.

Суроолор

1. Күнсүз жашоону кандай элестетесиң? Айтып бер.
2. Эмнеге күн менен түн алмашып турат?
3. «Күн», «Түн», «Сутка» деген сөздөрдү салыштырып айырмасын түшүндүр.

ЫСЫК ЖАНА СУУК, ТЕРМОМЕТР

Биз ар дайым ысыкты жана суукту сезебиз. Жайында күн ысык болот.

Сууну отко койсо, ысып отуруп кайнап чыгат. Ал эми кышында суулар тоңот, биз үшүйбүз. Абанын температурасын телевизордон күнүгө айтып турушат.

Температура деген эмне?

Айлана чөйрөбүздүн канчалык ысык же суук экени тууралуу сөз болгондо температураны эске алабыз

Температураны өлчөгөн курал термометр деп аталат.

Термометрдин ичиндеги айнек түтүкчөдө сымап

деген зат бар. Ысыганда сымап жогору көтөрүлөт, ал эми муздаганда төмөн түшөт.

Сымап нөлдөн жогору жылса жылууулукту, ал эми төмөн жылса суукту билдирет.

Тажрыйба жасап көрөлү.

1. Адегенде термометрди ысык сууга салалы, сымап жогору көтөрүлөт.

2. Термометрди муздак сууга салсак, сымап төмөн түшөт.

Термометрдеги сандар шкала деп аталат. Ал градусту көрсөтөт. Градус канчалык ысык, же канчалык суук болгонун көрсөтөт. Мисалы, адамдын денесинин температурасын ченесе, дайыма 36 градус болот. Ал эми ооруп калганда дененин температурасы 37-38 градуска көтөрүлөт.

Суунун температурасы 100 градуска жеткенде ал кайнайт. Ошентип, термометр жылууулукту жана суукту өлчөп алууга жардам берет.

Суроолор жана тапшырмалар

Термометр кайсы учурда колдонулат?

Температураны өлчөөнүн кандай кереги бар?

Эмне үчүн абанын температурасын ар дайым өлчөшөт?

Бөлмөнүн жана сырттын температурасын өлчөп, салыштыр.

Температура, термометр, сымап, градус деген сөздөрдү колдонуп текст түз.

Сөз үйрөн: термометр, температура, сымап, градус.

ЖЫЛ МЕЗГИЛДЕРИ

Күн артынан күн, түн артынан түн өтүп, көп күндөрдөн кийин жай, күз келип калат, күздөн кийин кыш түшөт. Кыш да көпкө созулбай, бат эле жаз келет.

Жыл мезгилдери жаз, жай, күз, кыш деп бөлүнөт. Алар биринин артынан бири кезектешип келет. Же андай эмеспи? Кышында жай келип калышы мүмкүнбү? Андай болбойт. "12 ай" деген мультфильмди эске түшүрөлүчү.

Бул мультфильмде эси жок ханыша кыз. Кышында "байчечекей терип келгиле" деп элди кыйнайт. Акылман насаатчысы: "Ханышам, кышында гүл болбойт",- десе, эрке кыз каарданып: "Менин буйругум боюнча азыр жаз келсин, ким мага байчечекей терип келсе, алтын берем", - деп жар салдырат. Муну угуп бир ачкөз аял өгөй кызын токойго байчечекейге жөнөтөт.

Жетим кыз бороондо үшүп, араң баратып отгун жанында отурган 12 адамга кезигет. Алар жылдын 12 айы экен. Кызга боору ооруп, алар жазды чакырышат.

Заматта жаз келип, кыз байчечекей терип алат. Сулуу жигит – февраль айы кызды жактырып калып, ага шакек берет да, башыңа кыйынчылык түшсө шакекти жерге ыргытып:

Шакек, шакек тоголон,

Артыңдан чуркап отуруп,

От боюнда мен болом, - десең, ар дайым сага жардамга келебиз деп узатат.

Кыз үйүнө кетет. Байчечекейди ханыша кызга берип, өгөй энеси алтынга ээ болот. Бирок, тигилердин кызыгуусу артып, ушундай суукта өскөн гүлдү көргүсү келишет.

Жетим кызды "байчечекей алып кел" деп дагы жумшап, артынан аңдып жүрүп отурушат. Жетим кыз токойдун арасына келип, шакекти жерге таштап:

Шакек, шакек тоголон,

Артындан чуркап отуруп,

От боюнда мен болом, - дегенде, кыздын артынан аңдып келаткандардын баары: ханыша нөкөрлөрү менен, өгөй эне кызы менен отту тегеректеп отурган адамдардын жанына келип калышат. От жанында отургандар 12 ай болчу. Алардын ичинде кыш, жаз, жай, күз айлары бар эле.

Алар келгендерди абдан үшүтүп, жазалап: "Мындан кийин билип жүргүлө, кышында гүл өспөйт, кыш чыкмайынча жаз келбейт. Жылдын 4 мезгили болот. Алар: кыш, жаз, жай, күз. Ар мезгилде үч ай бар. Жыл мезгилдери ар дайым өз ирети менен кайталанат", - деп узатышкан экен.

1. Бир жылда канча ай бар?
2. Бир жылда канча мезгил бар?

3. Жыл мезгилдери кандай айырмаланат?
4. Сага кайсы мезгил жагат? Өзүңө жаккан жыл мезгили жөнүндө аңгеме түз.

Жаратылыш, жер жана күн, ысык жана суук, жыл мезгилдери жөнүндө эмне билдиңер? Топторго бөлүнүп аңгемелешкиле.

ЖЕР ЭНЕ

Ойноп жүрүп айланандан көптү көрөсүң. Эмнеге жаз, жай, күз, кыш келип, бирде ысык, бирде суук? Эмнеге күн, эмнеге түн болот? Чымчыктар кантип уя салат? Бак кантип өсөт, адамдар эмнеге мал багат? деп ойлоноорсун. Сенде мындан башка да толуп жаткан суроолор бар.

Биз жашаган Жер кандай сонун! Дүйнө жүзүндө ар кандай жерлер көп. Дайыма кыш болуп турган өлкөлөр, эч нерсе өспөгөн ысык чөлдөр бар. Ошол жакта да элдер жашайт. Алар эмнеге башка жакка көчүп кетишпейт? Себеби адамга туулган жери кымбат.

Жерден чөп өсүп чыгат. Чырпык сайсаң өсүп бак болот. Жерден өсүп чыккан чөптү кой, уй жеп семирет. Чөп жок болсо, мал ачкадан өлмөк. Сүт, эт, май жана башка тамактар жок болмок. Демек, чөптү, малды, жан-жаныбарды, адамды жер багат. Ошондуктан Жер эне деп айтылат.

Жер абдан чоң. Жер бетинде ар кандай өлкөлөр, тоолор, токойлор, талаалар, чөлдөр, суулар бар. Жердин кичирейтилген үлгүсүн "глобус" дейт. Биз жашаган жер - Кыргызстан глобустан чекиттей гана болуп көрүнөт.

1. Эмне үчүн Жер эне дешет?
2. Глобустан Кыргызстанды көрсөт.
3. "Жер эне" деген аңгеме түз, сүрөт тарт.

ӨСҮМДҮКТӨРДҮН АР ТҮРДҮҮЛҮГҮ ЖАНА ОКШОШТУГУ

Өсүмдүктөрдү атап көрөлүчү. Алма, өрүк, чие, алмурут, анар, жаңгак, картөшкө, сабиз, капуста, пияз, каакым, терек, роза... Ушулардын бардыгы өсүмдүк. Алар жерден, топурактан өсүп чыгат. Демек, ошолордун баары Жер эненин балдары.

Түркүн-түркүн чөптөр жана гүлдөр бар. Өсүмдүктөр эн эле ар түрдүү. Аларды чөптөр, бадалдар, бак-дарактар деп үч топко бөлүшөт. Сабагы ичке жана ийилчээк өсүмдүк чөп өсүмдүгү болуп саналат.

Сабагы жоон, бутагы катуу, бийик өскөн өсүмдүктөр дарак деп аталат. Ал эми чөптөн чоң, бактан кичине, майда сабактары жерден көп сандап тарап өскөн өсүмдүктү бадал дейт. Мисалы, карагат, ит мурун, чычырканак, табылгы, сирень бадалга кирет.

Тапшырма

Өзүң билген өсүмдүктөрдүн аталышын жаз жана окуп бер.

Толуктап оку.

Д . р . к б . д . л ч . п

Дептерине чөптүн, бадалдын, дарактын сүрөтүн тарт.

ӨСҮМДҮКТҮН ТҮЗҮЛҮШҮ

Өсүмдүктөр ар түрдүү, бирок окшошжактары да бар. Тапкылачы, эмнеси окшош? Ушунчалык ар түрдүү болсо да алардын баарын өсүмдүк деп аташат.

Дарак менен чөптүн эмнеси окшош? Алардын жалбырактары жашыл. Чөптүн да, бактын да тамыры, сабагы болот.

Чөптүн сабагы жана тамыры кичинекей, ал эми бактын сабагы кандай? Тамырычы? Кээде ал тарбайып жер бетине чыгып калат, абдан чоң.

Ошондой эле гүл, мөмө, урук бардык өсүмдүктө бар.

ГҮЛ

Гүл ар кандай болот. Кээ бир гүлдөр бажырайып, кызыл-тазыл, кооз, кээ бири жыттуу. Айрым өсүмдүктөрдүн гүлү майда болуп бизге көрүнбөйт.

ТАМЫР ЖАНА САБАК

Өсүмдүктөр тамыры менен суу ичет, сабагы сууну жалбыракка, гүлгө жеткирет.

ЖАЛБЫРАК

Жалбырактар ар түрдүү. Жалбыракты карасаң, андан жипке окшогон майда торчолорду көрөсүң. Бул сабактын уландысы. Ал тарамыш деп аталат. Тамыр топурактан суу ичет. Суу сабакка өтөт, сабактан жалбырактагы тарамыштардын ичине агып келет. Ошентип жалбырак дагы суу ичип калат.

Жалбырак күндү жакшы көрөт, дайыма күнгө жүзүн тосот. Ал күндүн жарыгынан күч-кубат алат. Сен жеген мөмө-жемиш, жашылчадагы ширин даамдуу затты адегенде жалбырак топтоп, анан мөмөгө берет.

МӨМӨ ЖАНА УРУК

Мөмөнүн ичинде урук бар. Урукту жерге көөмп койсо, кичинекей өсүмдүк өсүп чыгат. Мөмө гүлдөн пайда болот. Жазында алма, өрүк, чие жана башкалар гүлдөгөнүн көргөнсүң. Гүлдөр күбүлүп түшүп, ордуна көк тоголокчолор пайда болот. Ал - мөмө.

Билип ал!

Өсүмдүктөрдүн бардыгында сабагы, жалбырагы, тамыры, гүлү, мемөсү, уругу болот.

Тапшырма

Гүл, жалбырак, тамыр, мөмөнүн сүрөтүн тарт. Жалбырактын, гүлдүн, тамырдын түрлөрүн жыйнап,

салыштырып көр. Жалбырактын тарамышын кара. Сүрөтүн тарт.

Суроолор

1. Өсүмдүк азыктанабы, суу ичеби?
2. Жалбырак, сабак, тамырдын кандай мааниси бар?
3. Мөмө эмнеден пайда болот?
4. Өсүмдүктүн түзүлүшү кандай? Өсүмдүктөрдүн түзүлүшүнүн окшоштугун далилдегиле.

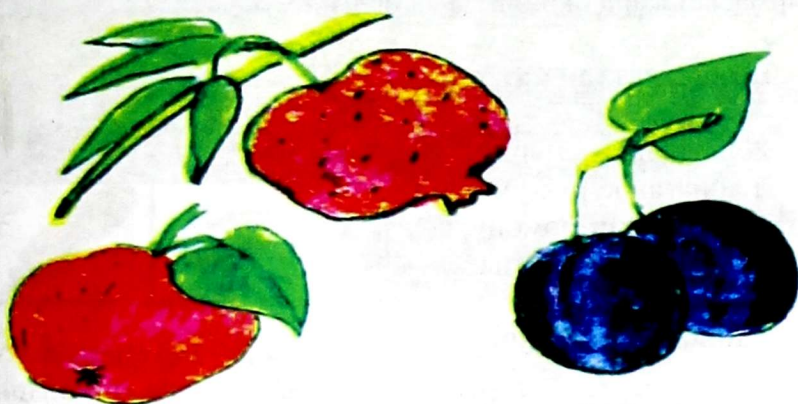
Дептерине жаз:

Өсүмдүктөрдүн окшоштугу	Өсүмдүктөрдүн айырмасы

АТА МЕКЕНИМДИН БАЙЛЫГЫ

ЖАШЫЛЧАЛАР ЖАНА МӨМӨ-ЖЕМИШТЕР

Ата мекенибиз Күнөстүү Кыргызстан деп аталат. Себеби жерибизге күндүн нуру жакшы тиет. Жерибиздин топурагы асыл, суусу мол. Булардын бардыгы ар түрдүү жашылчалардын, жемиштердин өсүшүнө жакшы шарт түзүп берет.

Ошондуктан Кыргызстанда жашылча, жемиштердин түрү көп. Эмнени мөмө, эмнени жашылча дейбиз, тактап алалычы. Мөмө-жемиштердин мөмөсүн жейбиз. Алар өрүк, карагат, чие, алмурут, алча, анар, жаңгак жана башкалар.

Мөмөнү бактан терип алабыз. Адегенде бактын көчөтү отургузулат. 3-4 жылдан кийин алар чоңоюп, даракка айланат. Алма, өрүк, чие, шабдалы жазында бажырайып ак, кызгылтым гүл ачат. Бир аз күндөн кийин гүлдөрү күбүлүп түшүп, ордуна жашыл тоголокчолор пайда болот. Быша элек алманын, өрүктүн даамы кандай? Кычкыл болот. Бара-бара булар кызарып, саргайып, жайында же күзгө жуук таттуу мөмөгө айланат.

Сабиз, капуста, картөшкө, пияз, туруп, шалгам, помидор, бадыраң жашылчаларга кирет. Алар мөмөгө окшоп ширин

эмес. Жашылчалардын, жер-жемиштердин түрү көп. Адам аларды ар түрдүү ыкмалар менен өстүрөт.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кайсы мөмө-жемиштерди билесиң? Алардын аталышын жаз жана окуп бер.

2. Жашылчалардын аталышын жаз жана окуп бер.

3. Силер жакта кайсы жашылчалар жана мөмө-жемиштер өсөт? Аталышын жаз жана окуп бер.

4. Жашылча менен мөмө-жемиштерди салыштырып, айырмасын жана окшоштугун белгиле.

Ырды жаттап ал:

Жашылчанын ичинде,
Жайнаган курт-кумурска.
Ошондуктан мөмөнү,
Жууп жешти унутпа.

Табышмакты тап:

Сырты жаргак менен капталган,
Ичине кызыл карагаттар сакталган. (а . . р)
Кабат-кабат кийинген,
Жамгыр жааса сүйүнгөн. (к а)

"Байчечекей" журналынан

БУУДАЙ ЖӨНҮНДӨ ЖОМОК

Илгери-илгери буудайдын бир даны жерге түшүп калып өнөт. Ага суу жетпей суусайт. Жанына кандайдыр бир чөп өсүп алып, тамырына чырмалып, топурактагы сууну жана азыкты бербей, шимире берет. Ошентип, буудай алсырап, куурап жерге жыгылайын деп калат.

Сылап өткөн желге, учуп өткөн кушка кайрылып жардам сурайт. Бирок алар буудайдын үнүн укпай, өз жолу менен кете беришет.

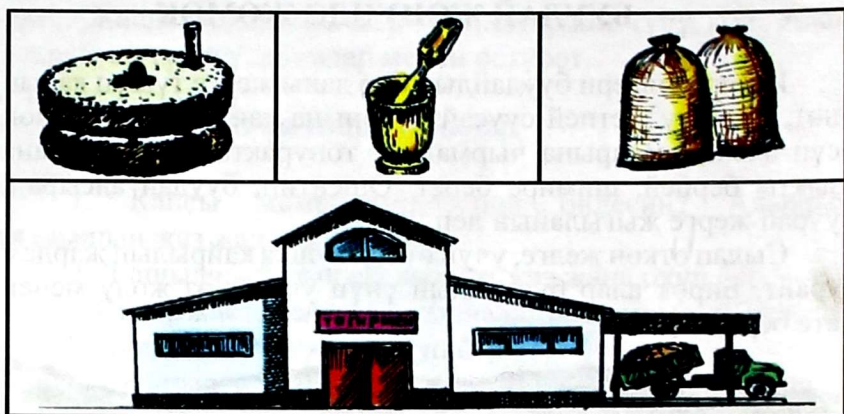

Күндөрдүн биринде адам өтүп бара жатып, буудайдын жанындагы чөптү тамыры менен кошо сууруп салат. Адамга ыраазылык билдирип, буудай башын ийип таазим кылат да, кулпунуп бир аз жандана түшөт. Адам аны сугарып, бага баштайт. Буудай бой керип өсүп, дан алат. Күзүндө алтындай дандарын адамга берет. Адам аны катып коюп, ар дайым жазда эгип, эмгектенип өстүрүп, сугарып, отоп, жылда түшүм ала турган болуптур.

Буудайдан ун тартып, ундан нан, май токоч, боорсок, печенье, торт жасап, балдарын багат экен.

Буудайдын данынан ун жасап алыш үчүн жаргылчакты ойлоп табышыптыр. Кийинчерээк тегирменди ойлоп чыгарышат. Жаргылчакка караганда тегирмен абдан ыңгайлуу болот, ун тезирээк жана көп тартылат. Кийинчерээк жер-жерлерде ун комбинаттары иштей баштайт.

Талкан жасаш үчүн арпаны сокуга салып, сокбилек менен күйшөйт. Ошентип, нан, талкан жасаш үчүн адамдар ар кандай нерселерди ойлоп табышкан.

Нан жасаш үчүн көп эмгек жумшалат. Ошон үчүн элдин баары нанды кадырлашат. Күкүмдү жерге таштабай, "убал болот" деп терип коюшат. Буудай, арпа, күрүч, таруу, жүгөрүдөн дан алынат. Дан алынчу өсүмдүктү кыргыздар эгин дешет. Эгин өстүрүлгөн жер эгин талаасы деп аталат.

Билип ал!

Буудайдан, арпадан, жүгөрүдөн ун, талкан даярдалат. Ундан нан, талкандан жарма, таруудан бозо жасалат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Нан эмнеден жасалат?
2. Жаргылчак, соку, сокбилек, тегирмен ун, талкан, буудай, арпа, эгин, бозо, жарма деген сөздөрдү колдонуп, текст түз.
3. Силер жакта эгин талаасы барбы? Эгиндин кайсы түрү өсөт? Алардын аталышын жаз жана окуп бер.
4. Буудайдын, арпанын, күрүчтүн, таруунун, жүгөрүнүн дандарын бири-бири менен салыштыр.
5. Алардын ичинде эмне бар экенин кесип көр.

Сөз үйрөн:

Жаргылчак, соку, сокбилек, тегирмен, эгин, дан, эгин талаасы.

ПАХТА

Пахта бардык жерде өспөсө да, аны жакшы билебиз. Себеби кебезди ар дайым көрүп жүрөбүз. Пахтадан жасалган кийимдерди киебиз. Талаада аппак пахта ак гүлгө окшоп бажырайып ачылып турганын көрдүң беле? Пахта Ош, Жалал-Абад аймагындагы, Кара-Суу, Ноокен, Араван, Базар-Коргон, Сузак жана башка райондордо өстүрүлөт.

Пахтачылар абдан чыдамкай, эмгекчил адамдар.

Алар күн ысыкта пахтаны отоп, суюлтуп, сугарып талаада жүрүшөт. Күзүндө пахтаны терип алышат. Аппак тоодой пахта үйүлөт. Пахтаны заводго ташып келишет да, чигитинен тазалап бөлөт.

Чигит деген пахтанын уругу. Чигитте май көп, аны сыгып май алышат. Биз тамакка кошкон пахта майы чигиттен алынат. Пахтаны ийрип жип жасашат, жиптен кездеме токуйт. Кездемени түркүн боёкторго боёп, андан көйнөк, халат тигип дүкөндөрдө сатышат. Биз кийип жүргөн кийимдердин көбү, марли, бинт, шейшеп, сүлгүлөр пахтадан жасалган.

Пахтанын сабагы да баалуу, ал куураганда куурай болуп калат. Аны элдер жыйнап алып, отко жагышат.

Пахта ушундай асыл өсүмдүк. Ал бизге кийим, май, отун берет. Бирок ошонун баары талыкпаган эмгек менен келет.

Суроолор

1. Пахта кайда өсөт?
2. Чигит деген эмне?
3. Эмне үчүн элдер пахта өстүрүшөт?
4. Пахтадан эмне алынат?

Тапшырмалар

1. Пахтанын сүрөтүн тарт.
2. Үйүңдөгү пахтадан даярдалган буюмдарды таап, алардын аталышын дептериңе жаз.

Сөз үйрөн: чигит.

ТАЛААЛАРДА ЭМНЕ ӨСӨТ?

Алып баруучу: Бүгүн биздин класста балдар-кыздар мелдешет.

Ким көбүрөөк таба алат, талааларда эмне өсөт?

Кыздар: Буудай, картөшкө, жүгөрү, сабиз...

Балдар: Дарбыз, таруу, помидор...

Алып баруучу: Туура. Бирок булар негедир аралашып кетти. Эгер бул өсүмдүктөрдү түргө бөлсөкчү?

Бир бала: Таттуу өсүмдүктөр. Ачуу өсүмдүктөр.

(Баары күлүшөт).

Алып баруучу: Кандай дейсиңер, туура айттыбы, же...

Үндөр: Жок, жок!..

Бир кыз: Минтип бөлүнбөйт. Дан өсүмдүктөрү, анан жашылчалар болуп бөлүнүшү керек.

(Буудай баштаган дан өсүмдүктөрү келишет.)

Айрып-таанып биле албай,

Кээ бир балдар чаташат.

Бизди болсо илгертен,

Аштык эгин аташат.

(Көкүрөктөрүнө ар кандай эгиндин сүрөттөрү тартылган балдар кезектеше жар салышат.)

Мен - буудаймын!

Мен - сулумун!

Мен - таруумун!

Мен - күрүчмүн!

Мен - арпамын!

Мен - кара буудаймын!

Алып баруучу: Кана эмесе, балдар, араңардан кимиңер айтасыңар, булардан кандай тамак жасалат?

Жооптор: Буудайдан - нан.

Таруудан - көжө.

Күрүчтөн - палоо.

Алып баруучу: А арпа, сулу, жүгөрү, кара буудайданчы?

Жооптор: Булар негизинен малга тоют катары колдонулат.

Бир кыз: Бирок кара буудай, арпа, жүгөрүдөн тооч жасоого да болот.

(Аңгыча көкүрөктөрүнө жашылча өсүмдүктөрүнүн сүрөттөрү тартылган балдар келет.)

Ырдашат:

Талаа көркү жайкысын,

Ар бир жанды суктантат.

Шилекейди куюлтуп,

Мөмө-жемиш бышкан чак.

Үн: Бирок ошол силерди ушинтип кулпункан ким?

Жашылчалар: Албетте, дыйкан.

(Ийинине кетмен көтөргөн дыйкан кирет.)

Дыйкан: Табияттын касиеттүү кубаты болбосо, мен эгинтегинди, мөмө-жемишти өстүрө албайт элем. Алар эмнелер экенин өзүңөр айткылачы, балдар.

Үндөр: Күн! Суу!

Дыйкан: Туура таптыңар.

Баары ырдашат:

Эгер булар болбосо,

Өмүр кантип гүл ачмак.

Кудурети түгөнүс

Күнгө, сууга ыракмат!

Ачкан адам ушу экен

Жашообуз дун башатын.

Баарыбызга бак берген

Баба дыйкан жашасын!

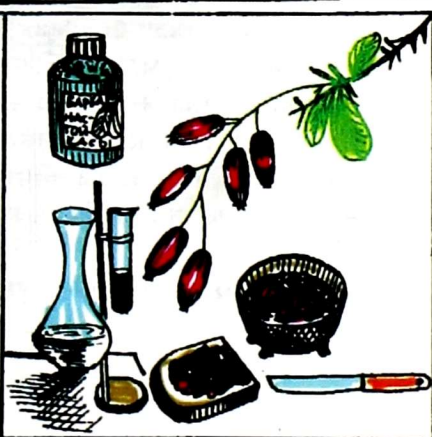
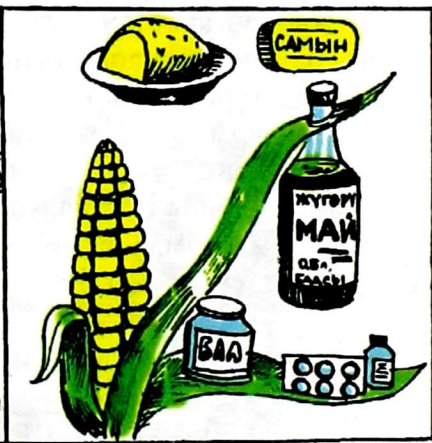
Т. Самудинов

АДАМ ӨСҮМДҮКТӨН ЭМНЕ АЛАТ?

Өткөн темаларда жашылчалар, мөмө-жемиштер жөнүндө окудун. Нан, күрүч, талкан кайдан алынарын, пахтадан кийим-кече жасаларын билдиң. Ширин мөмөлөр, жашылчалар, нандын түрү, таттуу печеньеелер, айрым кийимдерибиз өсүмдүктөн алынарын билдиң.

Трактор менен жер айдап, урук себебиз. Ар бир өсүмдүктүн уругунан кайра эле ошол өсүмдүк өсүп чыгат.

Сугарбаса, бакпаса, алар куурап жок болот. Ошентип, адам эрте жаздан күзгө чейин бапестеп баккан өсүмдүктөр күзүндө түшүмүн тартуулайт. Ошон үчүн кыргыздар "Эр эмгегин жер жебейт" деп коюшат.

Адам багып өстүргөндөрдү маданий өсүмдүктөр деп аташат. Ал эми жер бетин каптап, экпесе, сугарбаса деле өсүп турган өсүмдүктөрдү жапайы өсүмдүктөр дешет.

Жапайы өскөн чөптү мал жейт. Адам чөптү чаап, жыйнап, үйүп кышка сактап коёт. Кышында жер бетин кар басканда, малга чөп берип багат. Демек, өсүмдүктөр малга азык болот.

Өсүмдүктөр абаны тазалайт. Айлана-чөйрөгө кооздук берет. Өсүмдүктөрдүн көбү дарылык касиетке ээ. Адам өзүнө керектүү көп нерселерди өсүмдүктөн алат. Үйдөгү эмеректер, эшик-терезелер дарактын жыгачынан жасалган.

Китеп-дептерлердин кагазы да жыгачтын таарындысынан жасалат.

Үйдүн ичине ар кандай гүлдөрдү өстүрүп алууга болот. Сонун жыттанган атыр гүл, кызыл гүл ачкан герань (каз таман), бадал түрүндөгү кытай розасы, тикенектүү кактус жана башка түркүн гүлдөр үйдү кооздойт.

Үйдө дары өсүмдүк - алоэ өсөт, пиязды, лимонду да өстүрүүгө болот. Адамдар жайында көчөлөргө, эс алуу жайларына, үйлөрдүн алдына ар кандай кооз гүлдөрдү өстүрүшөт, майрамда бири-бирине белекке гүл тартуулашат. Демек, өсүмдүктөр кооздук үчүн да керек.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Маданий өсүмдүк деген эмне? Өзүң билген маданий өсүмдүктөрдү аталышын жаз, окуп бер.
2. Жапайы өсүмдүк деген эмне? Өзүң билген жапайы өсүмдүктөрдү атааталышын жаз, окуп бер.
3. Адам өсүмдүктөн эмне алат?
4. Өзүң билген дары чөптөрдүн аталышын жаз.
5. Сен эмнени өстүргүң келет.

Сөз үйрөн: маданий өсүмдүк, жапайы өсүмдүк.

ӨСҮМДҮКТҮН ӨСҮШҮНӨ КЕРЕКТҮҮ ШАРТТАР

Өсүмдүктүн өсүшүнө керектүү шартты түзсө, алар кышында да өсөт. Сыртта суук, бөлмөдө жылуу. Ошон үчүн үйдө гүлдөр өсүп, гүлдөп турат. Пиязды сууга салып, терезеге коюп өстүрүп, кышында көк пиязды колдоно алабыз.

Демек, өсүмдүктү өстүрүш үчүн аларга керектүү шарттарды жакшы билүү керек. Жаз келери менен бардык жерде өсүмдүктөр дүркүрөп өсөт. Себеби күн жылыды, өсүмдүктүн жалбырактары бажырайып ачылат, гүлдөйт, мөмө байлайт. Демек, өсүмдүктөргө жылуулук керек. Кышында парникте ар кандай жашылчаларды өстүрүп, түшүм алууга болот. Парниктин ичи үйдөгүдөй жылуу болот.

Ошондой эле суу болбосо, өсүмдүк өспөйт.

Карападагы гүлгө көп күн суу куйбай койсо, кандай болорун билесин. Суу жок жерди, суусу көп жерди элестетип, салыштырып көрчү. Сугарылган жер жашыл, ал эми суусу жок жер бопбоз, көрксүз, чөп-чар аз өсөт. Адамдар жерди сугарып, жакшы түшүм алышат. Демек, өсүмдүк суусуз өсө албайт.

Өсүмдүккө зарыл шарттардын дагы бири - жарык. Жарыкты бизге Күн берет. Карападагы гүлдү капкарангы жерге бир нече күнгө коюп койгулачы, эмне болор экен? Анын

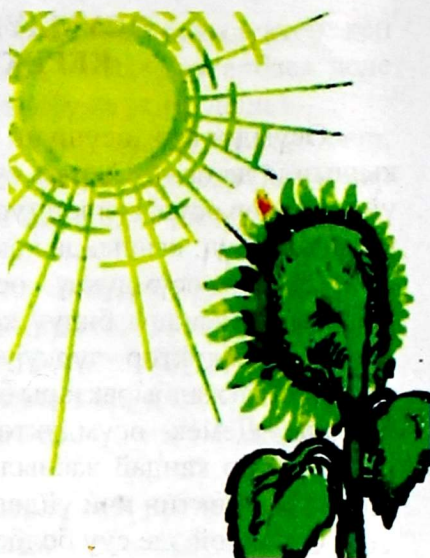
жашыл түсү өчүп, илмейип ичкерет. Ал эмне оорудубу? Суу жетиштүү, топурагы ным, үй жылуу. Көрсө, жарык жетпей жабыркаптыр.

Жарык болбосо, өсүмдүк өспөйт. Алар жарыктан кубат алат. Бөлмө өсүмдүктөрүн карап көрсөн, жалбырактары жарыкты карап турат. Терезедеги гүлдүн жалбырактарын караңгы жакка каратып койсоң, бир нече күндөн кийин жалбырактар өзү эле күнгө бурулуп калат.

Күнкараманы билесиңби? Аны эмнеге күнкарама дешет?

Себеби ал күндү ушунчалык жакшы көрөт. Гүлү эртеден кечке күндү ээрчип, эртең менен күн чыккан жакты, кечинде күн баткан жакты карай бурулат. Ошон үчүн аны күнкарама деп коюшат.

Өсүмдүктөрдүн өсүшүнө керектүү шарттарды түзүү менен адам аларды өстүрүп, өзүнө азык-түлүк камдайт. Өсүмдүккө керектүү шарттарды жакшы билген адисти агроном дейт.

Билип ал!

Өсүмдүккө жарык, жылуулук, суу, топурак, аба керек. Убагында суу куюп, жакшылап бакса, үйдө гүлдөр эң сонун өсөт. Гүлгө жайында күн сайын, кышында күн алыс суу куюп, жарык жакшы тийген жерге коюу зарыл. Гүлдүн топурагын жыл сайын алмаштырып туруу зарыл. Эгер гүл өстүргүң келсе, анын бир бутагын алып, сууга салып кой. Бир аз күндөн кийин тамыры өсүп чыгат. Ошондо карападагы топуракка отургузуп, суу куюп турсаң, бир күнү дүркүрөп өсө баштаганын көрөсүң.

Суроолор

1. Өсүмдүктүн өсүшүнө кандай шарттар керек?
2. Өсүмдүктүн өсүшүнө керектүү шарттарды билүүнүн кандай зарылдыгы бар?

Тапшырма

Караңгы жерге коюлган жана сугарылбаган өсүмдүктөргө байкоо жүргүз. Аларды жакшы багылган өсүмдүк менен салыштыр.

Сөз үйрөн: агроном, парник.

Бөлүм боюнча кайталоо

Кандай өсүмдүктөрдү билесин? Аңгеме түз.

Эмне үчүн өсүмдүктөрдү Жер энинин балдары дейбиз?

КЫШ

КЫШ КЕЛДИ

Талаа ак кар жамынды,
Айыл ак кар жамынды.
Бак-дарактар ийилип,
Кыш каарданып чамынды.
Бак-дарактар ийилип,
Үйлөр карга көмүлдү.
Төгөрөктүн төрт бурчу,
Аппак болуп көрүндү.
Бак-дарак ак, үйлөр ак,
Апапакай туш тарап.
Кебез менен жапкансып,
Өзүнчө бир салтанат.

А. Карасартов

Биз жакка кыш келди. Түнү менен кар жаап, жер бети аппак болуп калыптыр. Тоолор, талаалар бүт ак кар жамынды. Суулардын бетине муз тоңду, эми суук болот.

Шекер десем, шекер эмес,
Жаз келгенче кетер эмес.

Бул эмне, тапкылачы? Ал кар. Өзү шекерге окшоп ак, жаз келгенче кетпейт.

Билип ал!

Кыштын кычыраган суук мезгилин кыргыздар "чилде" дешет. Чилде 40 күнгө созулат. 25-декабрда чилде түштү, 5-февралда чилде чыкты деп коюшат.

Кышында терезеге ар кандай сонун сүрөттөр чиймеленип калат. Ал - **кыроо**. Терезедеги буу тоңгондо кыроо пайда болот. Бактарга бубак турат.

Ийнеси жок, жиби жок,

Терезеге сайма сайдым,- деген табышмакты "кыроо" деп тапсаңар болот.

Кышкы оюндар абдан кызыктуу. Бирок, эсинде болсун! Байкабасаң колу-бутунду үшүтүп, суук тийгизип алышың мүмкүн. Жылуу кийинип, бутунду жылуулап жүрүшүң зарыл. Эгер бутун суу болсо, дароо үйүнө барып курганып кел!

Суроолор жана тапшырмалар

1. Чилде, кыроо, аяз, суук, коньки, чана деген сөздөрдү колдонуп аңгеме түз?
2. Чилде канча күнгө созулат?
3. Кыш мезгилине тиешелүү сөздөрдү жаз.

Сөз үйрөн: чилде, кыроо, аяз, бубак.

КАР МЕНЕН МУЗ

Жайында жамгыр, мөндүр жаачу эле, кышында ар дайым кар жаайт. Эмнеге андай? Жамгыр да, кар да булуттан түшөт. А эмне үчүн кышында кар жаайт? Себеби кышында суук, жамгыр булуттан жерге түшүп келе жатканда тоңуп карга айланып калат.

Кар жумшак, аппак шекерге окшош. Жылт-жулт этет, басса кычырайт. Колго кармаса эрип, сууга айланат.

Демек, кар деле суу турбайбы. Силер кардан киши жасап койсоңор, суукта тура берет да, күн жылыганда кар киши жок болуп калат. Ал эрип кетти.

Карды үйгө алып келип койсоңор, бир аздан кийин ал сууга айланып калат.

Муз катуу, жылмакай жана тунук. Кышында суунун бетине муз тоңот.

Жерге суу төгүп койсоңор, муз болуп калат. Муз тээп ойной турган аянтчаны өзүңөр деле жасап алсаңар болот. Чакадагы сууну тышка коюп койсоңор, анын бетине муз тонуп калат.

Зат	Касиеттери	Түсү	Окшоштугу
Кар	Жумашк	Ак	Эрийт, сууга айланат
Муз	Катуу	Тунук	Эрийт, Сууга айланат

Кар менен муз эресе, сууга айланат, бирок алар бири-бирине окшобойт, аларды салыштырып таблица түзөбүз.

Кар менен муздун окшоштугу жана айырмасы кайсы?

ЖАНЫБАРЛАР КАНТИП КЫШТАЙТ?

Тоо арасындагы айбанаттар кышында кантишет? Алардын үйү жок, тамагы жок, сууктан, ачкадан өлүп калышпайбы? Жок, андай болбойт. Кыштанаман-эсен чыгууга алар да аракеттенишет. Аюу, суур, кашкулак чээнге киришет.

Суурдун ийини абдан терең жана көп бөлүмдөрдөн турат. Суур жата турган жерин таза кармайт, алдына жумшактап чөп төшөйт. Аюу, суур, кашкулак жайлата семирп, денесине май топтоп, чээнде жатканда тамак ичпей укташат.

Кышында коёндун жүнү калың өсүп, ак түскө айланат. Ал жылуу тон кийгенсип үшүбөйт. Карга окшогон ак

коёнду карышкыр, түлкүлөр алыстан көп байкабайт. Коён душмандарына жем болбой, ушинтип аман-эсен кыштан чыгат.

Түлкү, карышкырлар кышында желип-жортуп азык издеп жүрө беришет. Карышкырлар кышында топтолуп алышат. Короого кирип койлорду жара тартышат. Жебесе да, койду четинен өлтүрө берип, бир короо койду да кырып коюшу мүмкүн.

Түлкү кышында ар кайсы жерде, көрүнгөн бош ийинге кирип түнөйт. Карды шилеп, чычкан уулайт.

Талаадагы чычкандар да кыш бою ийинден чыкпайт.

Карагайлуу, токойлордо тоңкулдак, кайчы тумшук, кашка чымчыктар болот. Тоңкулдак чоң тумшугу менен кабыктын алдындагы курттарды сууруп жеп, жазга чейин даракты тазалайт. Ал – токойдун "доктору".

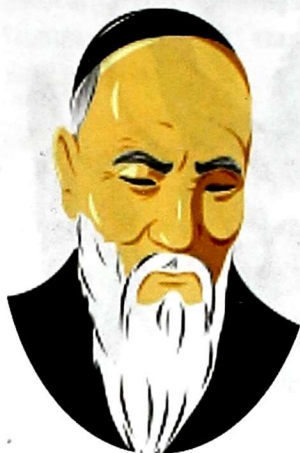
Кайчы тумшук тобурчактын ичиндеги урукту сууруп жейт, кышында балапан басып чыгарат. Анын тумшугу кайчыга окшош.

Тапшврма

Жаныбарлардын кышкы тиричилиги жөнүндө аңгеме түз, сүрөт тарт.

АСАНКАЙГЫ

Илгери-илгери кыргыз элинде Асанкайгы деген акылман жашаптыр. Ал абдан боорукер болуптур. Жер жүзүндөгү жан-жаныбарларга, алсыздарга, оорукчандарга ар дайым боору ооруп, жардам берчү экен.

Көп кайгыра берген адамды элдер "асанкайгы" деп коюшат. Көрдүңбү, ошентип Асанкайгы бабабыздын аты түбөлүк унутулбай айтылып калган.

Жакшы адамдын аты унутулбайт. "Кышында жан-жаныбарлар кантип кыштайт? Жегенге тамагы жок,

байкуштар өлүп калат го", деп кайгырчу экен. Анын ыры мындай:

Сууга муздап,
Сөөгү сыздап.
Көргүлүктү көргөн чыгар,
Балык байкуш кантти экен?
Колун бооруна алып,
Коркуп качып жүргөн чыгар,
Коён байкуш кантти экен?
Уясын кар баскан чыгар,
Шору таштай каткан чыгар.
Муздап карда жаткан чыгар,
Чымчык байкуш кантти экен?

Биз үшүсөк жылуу кийинебиз, от жагып үйдү жылытабыз. Кышкы суукта жаныбарлар кантет? Алар да үшүйбү? Суукта өлүп калышпайбы?

Силер жапайы айбанаттарды кинодон, зоопарктан, тоодон эле көрөсүңөр. Эмне үчүн алар айылдын же шаардын четинде жок.

Мурда алар көп болгон. Кар калың түшүп, суук

күчөгөндө кийиктер азык таба албай тоодон айылдын четине келишчү экен. Чоң ата, чоң энелерибиз илгери ошол жаныбарларды көрүп жүрүшкөнүн, алар менен жакын жашаганын айтышат. "Убал" болот деп элдер жапайы жаныбарларга кастык кылышчу эмес.

Суроолор жана тапшырмалар.

1. "Асанкайгы" деген сөз эмнени билдирет? Эмнеге ошентип айтылып калган?
2. Асанкайгынын ырын жатка айт.
3. Асанкайгынын ырына карата өз пикириңди жазып, окуп бер.
4. Кыш темасы боюнча аңгеме түз.
5. Кышкы жаратылышты сүрөттөп айтып бер.

ЖАНЫБАРЛАР КАНТИП ЖАШАЙТ?

*Чакчыгай менен суурдун достугу
(Аңчынын аңгемеси.)*

Өнү боз топурак түспөлдөнгөн чакчыгай бир караганда байкалбайт. Ал алыс учпайт. Ошончолук эле жанына күч келсе, бир гана кыр ашат. 10-20 метр жерге учуп-конуп, көбүнчө жөргөлөп жүрөт. Коркунучтуу учурда тике асманга көтөрүлөт. Анда да 20-30 метрден жогору бийиктебейт. Айлана-тегеректи чалгындап, кайра конот.

Суурду аңдыган мергенчилер чакчыгайлуу жерден оолак болушат. Суур маңыроо жаныбар. Эгерде чакчыгай досу болбогондо, илгери эле жок болуп калмак экен. Ал кандайдыр бир дабыш чыкканда, алдыңкы эки бутун бооруна алып, шып тура калып, "чарк, чарк!" этип кыйкырып жиберет. Мындайда чакчыгай досу канаты менен аны желпип өткөндө гана ийинин карай качат.

Чакчыгайдын уясы суурдун ийининин ичинде болот. Экөө бири-бирине эч качан кол салышпайт. Булар жөнүндө айтылып жүргөн жомок да, аңгеме да бар. Суурдун ийиндери

ийри-буйру болуп, өтө тереңдеп, кайра жердин үстүнкү катмарына көтөрүлөт.

Ар кандай жердин шартына ылайык, келгин куштар жана ошол жерге кыштап калуучулар бар. Биздин жердеги тоо-таштын арасындагы чакчыгайларды чээнге кирүүчүлөр десек болот. Кыштын оор, жеңилине карата 3-4 ай чээнде жашайт. Чээнге киргенде өзүнүн илгертен берки досу - суурдун жанында кыштайт. Бул экөө жылына тоонун 40 градус суугунда аман-эсен кыштап чыгышат.

Суур чээнде алты ай бою жатат. Булардын ашынган душмандары: түлкү менен карышкар. Алар эрте жазда арыктап, ачка турганда суурдун ийинине оңой эле кирип кетишет. Мында да анын чакчыгай досу алдына түшүп, жорголоп, ийиндин ичинде таптырбай кутулушат.

Суур өзү кичине болгону менен күржүндөп күчтүү. Кандай катуу жер болсо да, тез эле казып чыгып кетет.

Суур менен чакчыгайдын жашоосу мына ушундай...

Н. Суванкулов

Суроолор

1. Чакчыгай суурга кандай жардам берет?
2. Чакчыгайдын уясы кайда болот?
3. Эмне үчүн чычкан менен суур дос болуп калган?

ҮЙ КАНАТТУУЛАРЫ

"Балапан басып чыгарсам" деп чаар тоок көптөн бери камданып жүргөн. Бирок жумурткасын күндө алып кетишет. Бир күнү ал тоокканага эмес, чөптүн арасына барып жумурткаламай болду.

Ошентип, ал чөптүн арасына 5-6 жумуртка тууду. Анан тооктун мүнөзү өзгөрүлүп, күркүлдөп калды. "Чаар тоок күрп болуп калыптыр" – дешти аны көргөндөр. Тоок балапан басып чыгарарда ушинтип күрп болот. Күрп тоок "күрк-күрк" деп эч жакка кетпей, камкор энедей жумурткаларга үйрүлүп түшөт.

Бир нече күн басып, өзүнүн жылуулугун жумурткаларга өткөрөт. Күндөрдүн биринде жумурткалардан сары жөжөлөр чыкты. Алар ушунчалык кичине жана сүйкүмдүү экен.

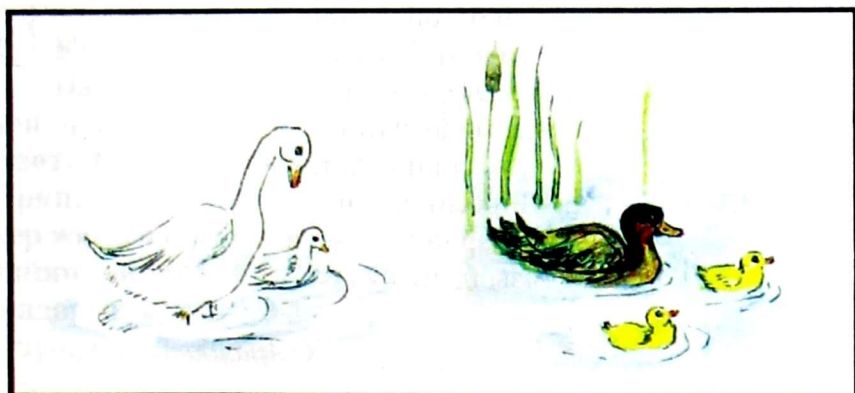
Энесинин артынан калбай чуркашат. Энеси жем таап, чукулдап балапандарын чакырат.

Ошентип, алар жемин айырмалап таап жегенге үйрөнөт. Жөжөнү айры куйрук, кулаалы деген куштар илип кетет, мышык да аңдыйт. Ошон үчүн тоок аларды абдан кайтарат. Коркунуч пайда болсо, канатына катып алат. Ал жөжөлөрдү далай күн бооруна басып жылытып отуруп чыгарган. Ошондо да бир-эки жумурткадан жөжө чыкпай калды. Мындай жараксыз жумуртканы *сасыткы* деп коюшат.

Эгерде күрп тооктун алдына өрдөктүн же каздын жумурткасын коюп койсо, тоок аларды басып чыгарат да, өз балапаным деп ээрчитип алып, багып жүрө берет.

Тоок басып чыгарган өрдөк же каздын балапаны чоңоё түшкөндө, сууга түшүп сүзүп жөнөйт, ал эми тоок чебеленип: "сууга түшпө, чөгүп кетесиң" дегенсип чукулдайт.

Тооктун эркеги короз, ургаачысы мекиян деп аталат.

Өрдөк, каздар суудан бака, балык кармап жешет.

Күрп (индюк) да эң сонун үй канаттуусу. Күрптүн корозу канаттарын жайып алып, каалгып жайбаракат басат.

Адам өрдөк, каз, тоок, күрпкө кам көрүп, жем чачат. Тооккана жасайт, өрдөк, каздарга көлмө жасап берет.

Үй канаттууларынан жумуртка, эт, үлпүлдөк куш жүнүн алабыз

Суроолор

1. Жөжө кайдан чыгат? Күрп тоок, мекиян, сасыткы деген эмне? Күрп тоок кандай болот?

2. Үй канаттууларын кандай багат?

3. Үйүндө өрдөк, каз, тоок, күрп бар болсо, аларга байкоо жүргүз.

Сөз үйрөн: мекиян, короз, күрп тоок, сасыткы.

Табышмакты тап:

Таң заарынан кыйкырып,

Уйкучуну шашылтат.

Койкондогон таажылуу

Ал кай жандык атын тап.

ААРЫ

Күн оттой кактап,

Гүлдөдү бак-шак.

Аймакты кетти

Аарылар каптап.

Гүл берип кубат,

Ширесин курап.

Үндөрдөн миң-сан

Ызылдайт кулак.

Ж. Аралбаева

Сен аарыны көп эле көргөндүрсүн. Далай жолу чактырып да алсаң керек. Ызылдап аарынын ачуусу жаман. Бирок балы кандай гана таттуу!

"Аары Майя" деген мультфильмди билесиңби? Ошондо колуна чака кармаган аары кыздын бал чогултуп жүргөнүн көргөнсүн.

Тапталтуу балды аары кантип жасайт деп ойлошун мүмкүн. Аары гүлдөн-гүлгө конуп, шире сорот. Даамы жакшы гүлдөрдү издеп, алар көп жерлерге учуп барат. Гүлдүн ширеси уюкка келгенче бал болуп калат. Аары балды уюкка толтурат.

Аарынын уюгун көргөнсүңбү? Аарынын уюгу бал челектин ичинде болот.

Уюкта эне аары жана бала аарылар бар. Бал жыйнап учуп жүргөндөр - жумушчу аарылар.

Уячалар дайыма жылуу жана таза. Жумушчу аарылар уюкту тазалайт, желдетет, тешилген жерин бүтөйт, жаңы уя салат.

Кызык экен, билип ал!

Бала аары кичинесинде куртка окшош болот, ал бал жеп чоңоёт. Бал жыйнаган аарылар өзүнчө бир топту түзөт. Эгерде бир аары гүл көп жерди тапса, бийлеп белги берип, башка аарыларды ээрчитип жөнөйт. Бара турган жер жакын болсо, жөн эле тегеренет, алыс болсо, сегиздик чийип айланат. Башка аарылар анын артынан учуп, гүлдөргө жетет. Адамдар балчелек жасап, жакшы шарт түзүп, аарынын балын алууга үйрөнүшкөн.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Аары туралуу аңгемелешкиле: Аарыны сүрөттөп айтып бер. Жумушчу аары эмне кызмат аткарат.

2. Сен жашаган жерде балчелек барбы? Балчелек жөнүндө эмне билесиң? Айтып бер.

3. Аарынын уюгу, жумушчу аары, эне аары, гүлдүн ширеси, бал челек, бал деген сөздөрдү колдонуп, текст түз.

КУМУРСКА

Биз ар кайсы жерден жөргөлөп бара жаткан кумурскаларды көп көрөбүз. Алар кыйма-чийме жүгүрүп, ар дайым шашып жүрүшөт. Уюкка ар нерсе ташып келип, керели кечке жандары тынбай эмгектенишет.

Кумурсканын уюгун көргөндө дароо эле тааныса болот. Пирамидага окшогон кичинекей дөбөчө - кумурсканын уюгу. Анда миңдеген кумурскалар чогуу жашайт.

Кумурсканын үйү кандай болот, элестете аласыңарбы?

Уюктун ичи көп кабаттуу үйдөй. Көп бөлмөлөр жана жолдор бар. Уюктун ичи жылуу, нымдуу, аба кирип желдеп турат. Уюкта эне кумурска жана бала кумурскалар болот. Эне кумурска жумуртка тууйт. Сыртта жөргөлөп жүрүшкөндөрдүн баары жумушчу кумурскалар. Алар бала багат, уюкту тазалайт, жаңы бөлмөлөрдү курайт, жол салат.

Санап отурса, жумуш көп, ошон үчүн дайыма шашып жүрүшсө керек. Кээ бири үй куруш үчүн чөп-чар ташып келе жатса, кээ бири жегенге курт сүйрөп келет.

Кумурскалар ар түрдүү зыяндуу курттарды, коңуздарды, өлгөн жандыктарды жеп, айлана чөйрөнү тазалайт.

Кызык экен, билип ал!

Кумурскалар кээде өзүнөн чоң коңузду сүйрөп бара жатканын көрөсүң. Алы жетпегенине кычкыл суусун бүркүп, эсин оодарып алып сүйрөп кетет. Буудайдын же арпанын данын жыйнап келип, уюктун ичине жайып кургатып, майдалап ун жасап, балдарына берет. Кышында уюктун түбүнө түшүп, топтошуп укташат.

Уюкту аскер кумурскалар кайтарып, чоочун кумурскаларды киргизбейт.

Бирок кенелер, коңуздар уюкка кирип алып жашап жүрө беришет. Уюкка кириш үчүн кээ бир коңуздар амалданып өлүмүш болуп жатып калат экен. Аны кумурскалар эптеп сүйрөп киришет. Уюкка киргенден кийин ал жумурткаларды жей баштайт. Сасык жытын бүркүп кумурскаларды жанына жолотпойт. Кумурскалардын жашоо тиричилиги ушундай кызыктуу.

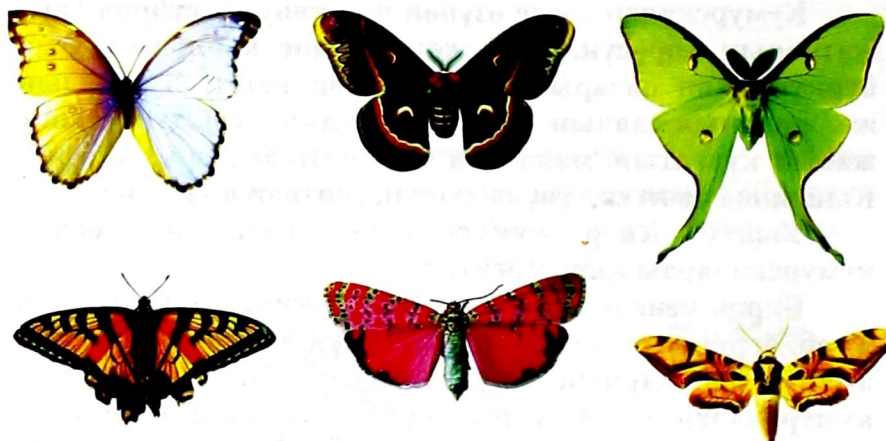
Кумурсканын уюгун бузба!

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кумурсканы сүрөттөп айтып бер.
2. Кумурска жөнүндө эмне билесиң? "Жумушчусунун", "аскеринин" милдеттери кайсылар?
3. Кумурсканын уюгу кандай болот? Сүрөттөп айтып бер.
4. Кумурска кандай пайда келтирет?
5. Кумурсканын жашоо-тиричилиги жөнүндө аңгеме түз, сүрөт тарт.

КӨПӨЛӨКТӨР

Көпөлөктөр лепилдеп учуп, гүлдөн-гүлгө консо, карап туруп кызыгасың. Ак, сары, көгүш, түркүн түстүү көпөлөктөр бар. Артынан акмалап келип, эми кармайын дегенде таппай каласың. Көрсө, ал гүлгө конуп, гүлгө окшоп байкалбай калат экен. Бир аздан кийин учуп жөнөгөндө гана гүлдүн арасынан чыкканын билесиң.

Көпөлөктөр ыры

Гүл түспөлдөш канаты,
Гүлгө барып кономун,
Мен көпөлөк баласы.
Гүлдүн балын соромун.
Учуп-конор аймагым,
Көк менен жер арасы.
Көбү билбейт гүлдөрдүн,
Даамы ширин болорун.
Чымчык көрсөм качамын,
Кутулганча шашамын.
Эркин учуп бийлөөдөн,
Эч убакта талбаймын.

Ж. Садыков

Көпөлөктөрдүн ичинен шайтан көпөлөк өтө зыяндуу.
Ал түн ичинде жарыкка учуп келет.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кандай көпөлөктөрдү билесиң?
2. Шайтан көпөлөктүн зыяндуулугун айтып бер.
3. Көпөлөктөрдүн сүрөтүн тарт, бое.
4. Көпөлөк жөнүндө жомок ойлоп тап.

ЧЫМЫН

Чымын учуп-конуп жүрбөгөн жер жок. Мал короодо кыкка, көчөлөрдөгү ыплас жерлерге конот. Андан үйгө кирип тамак-ашты, идиш аякты булгайт. Адамга оору жугузат. Чымындан кутулуш үчүн короо-жайды, үйдүн ичин таза кармоо, акыр-чикирди жоготуу зарыл.

Чымын, чымын чымылдак,
Чыга калат дыңылдап.
Жумуш кылып жаткансып,
Мурдунан ырдап кыңылдап,
Аш-тамакты бүт булгайт.
Балдар муну жолотпо,
Үйүндөн айда, ыраактат.

А. Осмонов

Жайында этти ачык койсо, чымындар үймөлөктөп дароо эле тууп кетет. Жумурткалар 2-3 күндө соймоңдогон куртка айланып, эт жеп чоңоюшат. Ылайыктуу шарт түзүлсө, курттан чымын чыгат. Чымын ушундай зыяндуу жандык. Адамдар чымынды азайтыш үчүн, үйдүн ичине дихлофос чачышат, анын жыты эң жаман, ден соолукка да зыяндуу. Ошентип, "зыянкечтерди азайтабыз" деп өзүбүзгө зыян келтиребиз.

БАЙКАГЫЛА.

БАКА ЖӨНҮНДӨ АҢГЕМЕ

Баканын ыры

Зыяны жок эч кимге
Тостогой көз бакамын.
Таш ыргытса тентектер
Мен ошого капамын.
Айласыздан көлчүккө
Кире качам секирип.
Далдасына көк чөптүн
Жашынамын бекинип.
Так салбасын денеме
Мен балдардан суранам.
Мага эч ким тийбесе,
Мен ошого кубанам.

А. Карасартов

Мурда бака көп болчу экен. Азыр болсо бака көрүнбөй, чардаган үнү да угулбай калды. Алар кайда кетишти?

Адамдар сазды кургатып, жер айдап, бака жашаган жерлерди ээлеп алышты. Кээде баканы машина да тебелеп кетет.

Бака сууну жакшы көрөт. Уругун сууга таштайт, андан көнөкбаштар өсүп чыгат. Көнөкбаштын башы тегерек, соймоңдогон куйругу бар, түсү кара. Алар суудагы курттарды калтырбай жеп, көлмөнү тазалайт.

"Баканы өлтүрсөңөр, ал силерге заарын чачып каргайт, бетинер чаар болуп калат", "күнөөсү жок жандыкка тийсе, убал болот", - деп мурда чоң энелерибиз насаат айтышчу.

Демек, баканы өлтүрсө, убал болот. Анын эч кандай зыяны жок. Алар чымын-чиркейлерди жеп, адамга пайда келтирет.

Бака ушундай пайдалуу жандык. Бака илимге кызмат өтөгөн. Окумуштуулар бакага илимий иштерди жүргүзүшөт. Илимге келтирген пайдасы үчүн, Японияда жана Францияда бакага тургузулган эстелик бар.

Баканын жашоосу тууралуу аңгемелешкиле.

Эмне үчүн баканы коргоо керек? Түшүндүрүп бер.

ЖЫЛАН

Жыланды көрсөң коркуп кетесиң. Чагып алабы деп чочулайсың. Айрым балдар жылан жолукса, таш менен жанчып өлтүрүшөт.

Бирок жыландын баары эле чага бербейт. Ал атайлап чакпайт, чочуп кетсе гана чагат.

Бизде кара чаар, калкан тумшук, ок жылан деген уулуу жыландар бар. Андан башка жыландардын уусу жок. Илгери жылан көп болуптур.

Мурда алар боз үйгө, короого сойлоп кирип келишчү экен. Ошондо элдер жыланга айран, сүт чачып ырымдап кетиришчү. Жыландын уюгун "Жыландын ордосу" деп атап, кыргыздар ага эч качан тийчү эмес. "Жыланды өлтүрсө, ордосуна тийсе, алар өч алат, бир жамандык болот", - деп ойлошчу.

Азыр биз ата-бабаларыбыздын насаатын унутуп койдук. Убалдан коркпойбуз, күнөөсүз жандыктарды өлтүрө беребиз. Ошентип, жыландар азайып бара жатат. Анын уусунан дары жасалат.

Ошондуктан жылан медицинага эмблема болуп калган.

Адамдар жылан питомнигинде уу жыландарды багып, уусун алышат. Жыландын уусу тишинде болот. Аны желкесинен кармап, оозун идишке такаса уусу идишке куюлат.

Табыштар кургатылган жыланды "ак дары" деп атап, көп ооруларды айыктырышат. Жылан өзгөчө жандык.

Суроолор жана тапшырма

1. Жылан көрдүн беле, ал кандай болот? Сүрөтүн тарт.
2. Эмне үчүн жылан медицинага эмблема болуп калган?
3. Жыландын жашоо-тиричилиги жөнүндө аңгемелешкиле.

Жомок айт.

БӨЛҮМ БОЮНЧА КАЙТАЛОО

Эмне үчүн жаныбарларды Жер эненин балдары дейбиз? Жаныбарлардын жашоо-тиричилиги жөнүндө эмне билесиң? Окуу китептен эмнени окуп билдиң? Эмне кызыктуу болду? Аңгеме түз. Силер жакта кандай жаныбарлар бар?

ТӨРТ ТҮЛҮК МАЛ

МАЛДЫН ТҮРЛӨРҮ

Малды ажырата тааный билүү кыргыз баласы үчүн зарыл милдет. Малдын ургаачы, эркегинин, төлүнүн аттары да ар башка айтылат. Ал тургай ар бирин өзүнө тиешелүү сөз менен чакырат.

Ырды оку.

Мал менен сүйлөшүү

"Кош, кош!" деп койлорду
Короодон чыгарат.
"Өш-өш!" деп уйларды
Өзөндөн сугарат.

"Чөк-чөк!" деп төөлөрдү
Чуудадан кармашат.
"Чек-чек!" деп эчкини
Четинге байлашат.

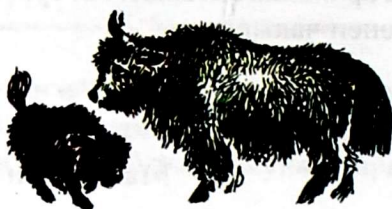
Мышыкты "мый-мый" деп
Тоокту "тү-түлөйт".
Алардын тилин бил
Итти "күчү-күчү" дейт.
Уйларды "ов-ов" деп чакырат.

А. Рыскулов

Ошентип, ата-бабаларыбыз ар бир жандыкка карата өзүнчө сөздөрдү арнаган. Биз аларды биле жүрүшүбүз керек.

Адамдар койду көп багат. Кой абдан жоош жаныбар, айдаган жакка басат. Койдун эркеги - кочкор, төлү - козу. Козу бир жаштан ашканда - токту же борук деп аталат. Ургаачысы - токту, эркеги - борук.

Ал эми эркеч деген эмне? Ал-койлорду баштаган теке.

Эркеч ар дайым алдыда жол баштайт, койлор анын артынан ээрчип жөнөшөт. Эркеч аларга жол көрсөткүч боло алат.

Эчкинин ургаачысын - биринчи тууй турганын - чебич, кийинки туутунда - эчки, эркегин - теке, баласын - улак дейт.

Уйдун эркегин - бука, төлүн кичинесинде - музоо, чоңойгондо - торпок дейт.

Жылкынын ургаачысы - бээ, эркеги - айгыр, төлү - кулун.

Төө абдан чыдамкай жаныбар. Кырк күн суу ичпей жүрө алат, тикенекти да жейт. Илгери машина жокто элдер жүктү төөгө жүктөп ташычу. Төөнүн ургаачысын - инген, эркегин - буура, төлүн - тайлак же бото дейт.

Колдон жем-чөп сурабаган асыл малдын бири - топоз. Жайы-кышы тоо-талааларда өз курсагын өзү тойгузуп, калың карды тээп оттойт. Карышкырга да алдырбайт. Ал бийик тоолордо жашайт. Топоздун төлүн мамалак, эркегин - бука, ургаачысын - инек дейт. Сүтү майлуу болот.

Кыргыз эли малды "ыйык" деп баалап келген. Ата-бабаларыбыз ар бир малдын өзүнүн пири, колдоочусу бар деп, аларды төмөндөгүчө аташат:

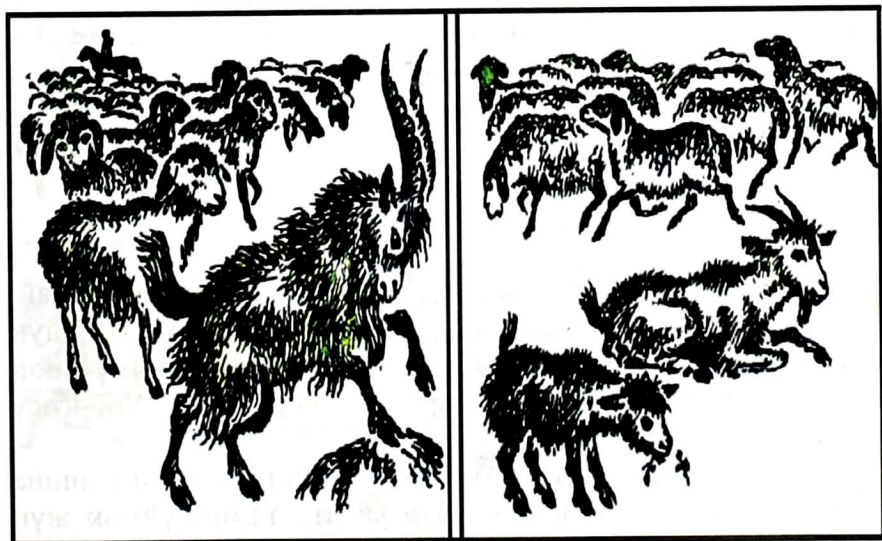
Койдун пири	- Чолпон ата
Уйдун пири	- Зенги баба
Жылкынын пири	- Камбар ата
Төөнүн пири	- Ойсул ата
Эчкинин пири	- Шыбыр ата.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Малдын түрлөрүн ата .
2. Ар бир малды өз-өзүнчө топтоштуруп бөлүп жаз: кунаажын, чебич, козу, токту, бээ, торпок, инген, бото, кулун, жылкы, кой, эчки, музоо, улак, кочкор, буура, теке.
3. Ар бирин өз-өзүнчө бөлүп жаз. Улак, козу, бото, тайлак, кулун, музоо, торпок, коделек, мамалак кайсы малдын төлү?
4. Топоз кайда жашайт?
5. Эмне үчүн малдын аталышын билүү керек?

АДАМ ЖАНА ЖАНЫБАРЛАР ДҮЙНӨСҮ

Айлана-чөйрөбүздө адамга үйүр алган айбанаттар жашайт. Аларга адам кам көрөт. Бул жаныбарлар да адамга көнүп калган. Өз үйүнөн алыс кетишпейт. Мисалы, мышыкты алыс жакка алып барып таштаса да, баары бир кайра үйүн таап келет. Иттер үйгө, короого чоочун кишини киргизбейт. Кой, эчки, уй, жылкы, төө, топозду мал дейт.

Эмне үчүн алар кышында суур, аюуга окшоп ийин казып, чээнге кирбейт, же куштарга окшоп алыс жактарга учуп кетишпейт? Себеби, аларды адам багат. Чоң аталарыбыз илгертен мал багып келишкен.

Ырды оку.

Сүттөн эмне жасалат?

Ойлонуп ким айталат,
Сүттөн эмне жасалат?
Андан чыккан тамак-аш
Кандай-кандай аталат?
Сүттү уютуп жасаган
Ал кайсы аш? Ал а...н.

Бээ сүтүнөн калкыбыз
Жасаганы кайсы аш?
Ал к . . . з.

Катык болгон кыш, күздө,
Ал кайсы аш? Ал с...ө.
Ансыз ичпейт, баары чай,
Ал кайсы аш?
Ал с . ы м.й.

Ч. Шаршебаев

(Айран, кымыз, сүзмө, сары май.)

Сүттөн айран, сүзмө, курут, быштак, каймак, май, чөбөгө, эжигей деген тамактарды даярдаса болот. Койдун сүтүнөн уютулган айранды жуурат дейбиз. Каймакты сүтүнөн ажырата чалып, сызгырып сары майды алабыз. Чөбөгөсү өзүнчө бөлүнүп чыгат.

Жайында кой кыркын башталат. Койдун жүнүн машина менен да, кайчы менен да кыркышат. Үймөк-үймөк жүн кыркылат.

Жүндөн кездеме токулат. Кездемеден көйнөк, костюм, пальто тигилет.

Жүндөн шырдак, килем жасалат.

Адам малдан тери алат. Терини ашатып, өңдөп, ар кандай буюмдарды: көлдөлөн, чанач, саба, көөкөр, тон жасашат.

Кээ бирөөлөр коён, түлкү, нутрия багат. Алардын терисинен тумак, тон тигип кийишет.

Адамдар көлмөдө балык багышып, балык чарбасын да түзүшкөн.

Аквариумдагы балыктар үйүбүздү кооздоп бизди кубантат. Иттин пайдасы чоң. Ал үйүбүздү, малыбызды кайтарат. Ошентип, адамдардын жашоо-тиричилиги жаныбарлар менен тыгыз байланыштуу.

Суроолор жана тапшырма

1. Адам баккан жаныбарларды атап бер.
2. Сүттү кайсы жаныбардан алабыз?
3. Жүндү кайсы жаныбардан алабыз?
4. Терини кайдан алабыз?
5. Эмне үчүн элдер мал багат? Топторго бөлүнүп талкуулагыла.

Бөлүм боюнча кайталоо

Адамдын жашоо-тиричилигинде жаныбарлардын мааниси тууралуу аңгеме түз. Сен кайсы жаныбарларды баккың келет?

ЖАЗ

ЖАЗ КЕЛДИ

(Экскурсия)

Биз жакка жаз келди! Жаз келгенин кантип билдиң? Кар кете элек, чөп чыга элек, гүлдөр жок.

Кышында күн тез батчу. Эми болсо күн эрте чыгып, кеч батат. Демек, күн узарды. Күн асманда узагыраак болуп, Жерге нурун көбүрөөк жибере баштады. Аба да, Жер да жылыды. Биз үшүбөй калдык. Кар эриди. Суукта жер тоңуп калган. Эми топурактын тоңу эриди. Топурактагы өсүмдүктөрдүн тамырларына суу жүгүрүп, бактын бүчүрлөрү көөп калыптыр. Эми алар өсө баштайт. Көрдүнөрбү, жердеги тиричиликти ойготкон Күндүн нуру экен.

Суроолор

Жаз айлары кайсылар?

1. Сен жашаган жакка жаз келгенин качан байкадың?
Жаратылыштан кандай өзгөрүүлөрдү көрдүң?

2. Жаз жөнүндө кандай ырларды жана табышмактарды билесиң?

ЖАЗ КАБАРЧЫЛАРЫ

Жер бетинде али кар кете элек. Бирок бактын арасынан куштардын сайраганы угула баштады. Бул кара чыйырчыктар. Мына эми жаз келди десе болот. Алар -жаздын кабарчысы. Кар эрий электе, күн жылый баштаганда эле келип калышат. Жаз келгенин кара чыйырчыктын сайраганынан да билсеңер болот.

Кара чыйырчыктар алыс жактан учуп келишти. Тоолордун, талаалардын, деңиздердин үстүнөн учуп өтүп, абдан чарчашты. Аларга чек ара жок, кайда болсо кете беришет. Бирок туулуп- өскөн жерин унутушпайт. Адашпай кайра таап келишет.

Адегенде кара чыйырчыктын эркеги, артынан ургаачылары келет да, былтыркы уясын оңдошот же жаңы уя салышат. Алардын уясын кышында таранчылар ээлеп алышкан. Кара чыйырчыктар чокулап, тиштеп таранчыны кубалайт.

Таранчы ээлеп алган уясынан кеткиси келбейт. Бирок акыры кетүүгө аргасыз болот. Кара чыйырчык таранчыны кубалап чыккандан кийин, аркасынан анын уяга алып келгендерин ыргытат. Таранчы уяга ар нерсени ташып келе берген. Анан уяны оңдогонго киришет. Майда бутактарды, жүн, кебез, канат, саман ташып, уянын тешилген жерлерин бүтөйт. Уя даяр болгондо, алдын чөп-чар, тыбыт менен жумшактап жумуртка тууйт. Басып жатып, балапандарын чыгарат.

Кара чыйырчык биздин досубуз. Ал зыяндуу курттарды терип жейт, балапандарына чымын-чиркей, курттун түрлөрүн терип келип берет. Аны таш менен урбагыла, уясына тийбегиле! Антсеңер кара чыйырчыктар биз жакка келбей, башка жактарга ооп кетиши мүмкүн.

Силер уя жасап, бакка илип койгула.

ЖАЗГЫ ТӨЛ

Эртең менен ойгонсом, апам мага "козу туулду" деп сүйүнчүлөдү. Мал короого чуркап барсам, бойтойгон апакай козу жатыптыр. Ал жакшы баса албайт экен. Батыраак чоңойсун деп, ага упчу менен бөтөлкөдөн сүт берем. Азырынча кичинекей, бир аз күндөн кийин торолуп чуркап калат. Жаз келгенде мал төлдөй баштады.. Козу улактар көбөйдү. Козу, улак, музоо, кулун кандай гана татынакай! Эмне үчүн козу, улак, музоо, кулун ар дайым жазда туулат? - деп чоң апаман сурадым. "Мал жазда төлдөйт. Бүт жаныбарлар жазда төрөлөт. Чымчыктын балапаны да жазда жумурткадан чыгат. Ал тургай тээтиги тоонун арасында жашаган жаныбарлар да ушул кезде төлдөп жатат.

Эмне үчүн дегенде, жаз өтүп жай келет. Күн жылыйт. Кышка чейин көп убакыт бар. Чөп-чар, тамак-аш мол болот. Ошентип, суук түшкөнчө айбанаттардын балдары чоңоюп калат. Чоңойгон соң алар суукту тоотпойт. Эгер күздө төрөлсө, кышта суук тийип өлүп калышмак", - деди чоң апам. - Анда козумдун жазда туулганы жакшы болуптур ээ, чоң апа!

- Кыш түшкөнчө козуң чоңоюп калат, анан ал кыштан аман-эсен чыгат, - деди чоң апам.

Тапшырма

"Менин козу-улактарым" деген темада аңгеме түз, сүрөтүн тарт.

ЖАНЫБАРЛАР КАНТИП ЧОҢОЁТ?

Жаңы туулган жаныбарлар кичине, алсыз болот. Алар кантип чоңоёт? Жаныбарлар балдарын кантип багышат?

Козу, улак, музоо, кулун, тайлактар жаңы туулганда энесинин сүтүн эмишет. Торолгондо отугат, башкача айтканда, чөп жегенге үйрөнүшөт.

Кой, эчки, уй, жылкы, төө баласын тили менен жалайт,

жыттайт. Уй музоосун коргоп, жанына келген адамды сүзүп ийчүдөй болуп тап берет.

Козу, улактар энесин көргөндө чурулдап маарап, чуркап жөнөшөт.

Силер билгенден коёндун бөжөгү, суурдун чөндөлөйү сүтэмип, чөпжешет. Алэмитүлкүнүн бачикиси, карышкырдын бөлтүрүгү, илбирстин, сүлөөсүндүн, мадылдын тукуму сүт да эмет, эт да жейт. Эт жегендерди жырткычтар дейбиз.

Түлкү бачикилерине чычканды тирүүлөй тиштеп келип берет. Бачикилер чалажан чычканды кубалап жүрүп, кармап жешет. Ошентип, түлкү бачикисин кичинесинен өзүнө тамак табууга үйрөтөт. Түлкүлөр аң уулап кеткенде, бачикилер ийинден чыгып күрөшүп ойношот, эки жакты карап, ар нерсеге сонуркаганы андан бетер кызыктуу.

Карышкылар да жазда төлдөп, бөлтүрүгүн эмизип багышат. Карышкырдын эркегин дөбөт дейт. Дөбөт карышкыр тамак издеп кеткенде, эне карышкыр бөлтүрүктөрү менен болот. Бөлтүрүктөр чоңоё түшкөндө ата-эне карышкырдын экөө тең тамак издеп кетишет. Силер "Акбаранын көз жашы" деген кинофильмди элестетип көргүлөчү. Бөлтүрүгүн адамдар алып кеткенде, карышкыр кандай абалда болду эле, эстейличи.

Суроолор

1. Кайсы жаныбарлардын төлү сүт эмет?
2. Чөп жеген жаныбарларды ата.
3. Эт менен азыктанган жаныбарларды атап бер?
4. Кандай жаныбар жырткыч деп аталат?

Тапшырма

Бөлтүрүк, бачики, мамалак, чөндөлөй, козу, улак, музоо, кулун, чаарчык, тайлак, эмненин баласы, атап бер.

Сөз үйрөн: чөндөлөй, бачики, бөлтүрүк, мамалак.

ӨСҮМДҮКТӨР ОЙГОНДУ

Күндүн нуру Жер энени жылытып, топурактын тоңун жибитти. Топуракта өсүмдүктөрдүн тамыры бар. Тамырлар жибип, аз-аздан суу иче баштады. Суу өсүмдүктүн сабагына жүгүрүп, алар тириле түштү. Кар эрип бүтө электе байчечекей гүл ачты. Бардык жерди көк шибер каптап, жердин бети жашыл килем түрдөнүп калды. Көк чөптө оттоп жүргөн козу-улактар кандай сонун көрүнөт!

Каакым, жоогазын, кызгалдактар жазда гүлдөп, талаа-түздү, адырларды көркүнө чыгарат.

Бадалдарды, бак-дарактарды карап көргүлөчү. Бүчүрлөрү жыбырап ачылып келе жатыптыр. Бүчүрдөн жалбырак өсүп, аз күндөн кийин бак-дарактар жашыл кийинет. Тал менен терек башка дарактардан мурда бүрдөйт. Сөйкөгө окшогон жашыл гүлдөрүн карап көрсөң болот.

Кийинчерээк өрүк, шабдалы, алма, алмурут жана башка мөмөлүү дарактар гүлдөйт.

Суроолор жана таошырмалар

1. Силер жакта кайсы өсүмдүктөр гүлдөдү?
2. Өсүмдүктөргө байкоо жүргүзүп, көргөнүңдү жазып жүр:
 - а) бүчүрлөр качан бүрдөдү, жалбырактар качан ачылды?
 - б) алма, өрүк, чие ж. б. качан гүлдөдү?
3. Бүчүрдүн, жазгы гүлдөрдүн сүрөтүн тарт.

ӨСҮМДҮК ЭМНЕДЕН ӨНҮП ЧЫГАТ?

Биз жыл сайын жазында короого картөшкө, сабиз, пияз, капуста жана башка жашылчаларды айдайбыз.

Адегенде жерди күрөктөп казабыз, анан тырмоо менен тырмап текшилейбиз. Жер даяр болгондо сабиздин, пияздын жана башка жашылчалардын уругун себебиз. Уруктан

өсүмдүк өнүп чыгат. Картөшкөнү бүтүн бойдон же бөлүп бөлүп көөмп коёбуз.

Помидор, бадыраң, калемпирдин көчөтүн отургузса же уругун сепсе болот. Дан куурайдын (малина), карагаттын сабагын тамыры менен отургузабыз. Көчөттөрдү тез-тез сугарбаса өспөй калат.

Демек, өсүмдүктү уруктан жана сабактан өндүрүүгө болот экен.

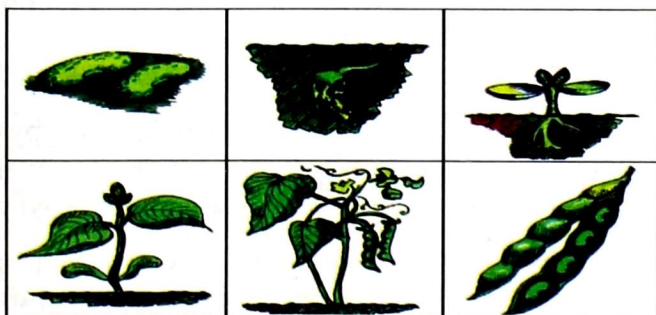
Бир аз күндөн кийин урук сепкен жерде өсүмдүктөр өнүп чыгат. Жер нымдуу, күн жакшы тийгендиктен, булар тез өндү, Ал эми кургап калган жерди карасам, али эч нерсе чыкпаптыр. Көлөкө жердегилер да жакшы өспөдү. Демек, өсүмдүккө жарык жана суу керек турбайбы.

Суроолор жана тапшырма

Өсүмдүктөр эмнеден өнүп чыгат экен? Кургак жерде, көлөкө жерде өсүмдүк кандай өсөөрүнө байкоо жүргүз.

ӨСҮМДҮКТҮН УРУКТАН ӨНҮП ЧЫГЫШЫ

Топуракка көмүлгөн урукту 2-3 күндөн кийин карасаң, өнө баштаганын көрөсүң. Ным топурактагы уруктун тамыры 4-5 күндөн кийин өнүп чыгат. Дагы бир аз күндөн кийин сабагы менен жалбырактары чыгат. Жалбырактар көбөйөт. Сабагы узарат. Кийин гүлү пайда болот. Гүлдөн мөмө өсүп чыгат. Мөмөнүн ичинде урук бар. Бадырандын гүлүн карап көрөлүчү:

Бадыраң гүлдөдү.	
Гүлдөн мөмө пайда болду.	
Бышып жетилген бадыраң.	
Бадыраңдын ичинде эмне бар?	

БАДЫРАҢ ГҮЛДӨДҮ

Бадыраңдын ичинде урук бар, урукту кургатып эмдиги жылы жазында жерге сепсең, кайра бадыраң өнүп чыгат. Бадыраңдын уругунан бадыраң, помидордукунан помидор, коондун уругунан коон өсөт.

Суроолор

1. Өсүмдүк эмнеден өнүп чыгат?
2. Мөмө эмнеден пайда болот?
3. Урук кайда болот?

Тапшырма

Үйүңдүн жанына же мектеп аянтчасына урук сээп кой. Дептериңе урук качан себилгенин, уруктун качан өнүп чыкканын, качан гүлдөгөнүн, качан мөмөсү жана уругу пайда болгонун жазып жүр.

КУШТАР УЯ САЛАТ

Жазда куштар уя салат. Алар чебер куруучулар. Чымчыктын уясын көрдүң беле? Алар уясын чөптөн, самандан, чырпыктан, жүндөн жасайт. Ылай ташып келип, шилекейи менен чаптап шыбайт. Чымчыктын уясы чөйчөккө окшош. Чымчык уяга жумуртка тууп, балапан басып чыгарат.

Эрте жазда келген кара чыйырчыктын үйү бакта болот. Андан кийин келген торгой жерди казып уя жасайт. Торгойдун балапандарын көп учурларда ит, мышыктар жеп кетишет.

Чондугу таранчыдай болгон бул чымчык көбүнчө талаада жашайт. Дайыма эки-экиден чогуу жүрүшөт.

Жылкычы чымчык бадалдын түбүнө жашырып уя салат.

Уя салуу жагынан куркулдайга эч бири тең келбейт. Куркулдай жүн, кыл таап келип, аларды тумшугу менен токуп, мээлейге окшогон уя жасайт. Уясын шар аккан суунун жээгиндеги бакка илип коёт. Ага эч ким жете албайт. Карга, чар карга, сагызган уяларын бакка салат. Сагызгандар уясын катуу бутактардан токуп, ичин ылай менен шыбап, алдына

жүн, канат салып жумшактайт. Сагызган кээде экиден уя салып, бирине балапандарын багып, экинчисине өздөрү эс алышат.

Ал эми бүркүт адам жетпес бийик аскага уялайт. Анын уясы чон, туурасы 2 метрге чейин жетет.

Чабалекей адамга жакын, таранчыга окшоп бардык жерде жашайт. Адамдын үйүнө кирип, тамдын бооруна уя салат. Эмне үчүн антет? Ага башка жер жокпу? Себеби, үйгө балапанды жей турган жырткычтар кире албайт. Үйдүн ээси чабалекейдин уясына тийбейт. Ошону билген чабалекей кандай акылдуу! Уядан кулап түшпөсүн деп балапандарын бутунан кыл менен байлап койгонучу! Канатуулар мына ушундай чебер куруучулар. Жумуртка тууп, балапан басып чыгарыш үчүн ар кандай уяларды салышат.

Суроолор

1. Эмнө үчүн канаттуулар уя салышат?
2. Кандай уяларды көргөнсүң?
3. Эмне үчүн чабалекей үйдүн ичине уялайт?

4. Эмне үчүн куштар ця салат? Эмне үчүн аларды чебер куруучулар дейбиз?

Тапшырма

1. Сүрөттөн куркулдайдын уясын тап.
2. Өзүң көргөн уялардын сүрөтүн тарт.

Табышмакты тап

Кыш куюп,ылай чылабайт,
Ичи-тышын шыбабайт.
Үйүн укмуш салат,
Бирок колуна аспап кармабайт

(Кк)

УБАЛ

Биз бак аралап ойноп жүрүп, ар түркүн уяларды көрөбүз. Уялар бактын башында, бадалдын бутагында, кээде чөптүн арасында болот. Алар чөйчөккө окшоп ушунчалык татынакай. Чоңу да, кичинеси да бар. Чымчыктын колу жок, кантип гана жасады экен уяны?

Уянын ичинде жумурткалар же балапандар болот, кээде бош калат. Биз жумурткаларды колубузга кармап, кээде байкабай сындырып алабыз. Кээ бир балдар атайылап жумуртка сындырып ойношот. Жумурткадан балапан чыкмак. Бирок эми ал жок. Жумурткадан чыга электе өлүп калды. Жумурткаиы сындырган балдар бирөөнүн өмүрүнө зыян келтиргенин билбей, ойноп кетишти. Балапандын энеси чырылдап: "Адам баласы таш боор турбайбы, досторун да аябайт экен, чырк-чырк", - деп сайрап кала берди.

"Убал" деген сөздү мен биринчи жолу чоң апамдан уккам. Чымчыктын жана башка жаныбарлардын балдарына тийсе, уясын бузса, бакты сындырса убал болот.

"Жумуртканы сындырбагыла, балапанды өлтүрбөгүлө, чымчыкты кармап алсаңар шилекей алышып, дос болуп коё бергиле", - деген чоң апам.

Балапанына тамак ташыган чымчыкты көргөнүнөр барбы? Ата-энеси келе жатканда балапандар чыйпылдап, ооздорун ачып, жем сурашат. Чымчыктар тиштеп келген курт-кумурскаларды балапандардын оозуна салат.

Балапандар тамакка тойбойт, ал эми ата-энеси кыйма-чийме учуп, керээли-кечке талаа- түздөн.токойдон,бактан курт-кумурскаларды ташып келе берет. Чымчыктар жеп түгөтүп турбаса, жер бетин курт-кумурскалар каптап кетмек. Алар ушунчалык тез көбөйөт! Жазында келгин куштар кайтып келбесе, курт-кумурскалар чөптөрдү, бак-дарактарды калтырбай жеп, жер бетин ээн чөлгө айлантмак.

Куштар ар дайым жазда кайтып келишет. Жазды кабарлайт. Адамга жардам берет.

Келгин куштар: кара чыйырчык, чабалекей, жылкычы чымчык, торгой, булбул, күкүк ж. б.

Суроолор

1. Канаттуулар кандай пайда келтирөт?
2. Келгин куштарды тааныйсыңбы? Атап бер.
3. Силер жакта кандай куштар бар?
4. "Убал" деген сөз эмнени билдирет?
5. Эмне үчүн жумурткага жана балапанга тийбеш керек?

КҮКҮК УЯ САЛБАЙТ

Уя салып, убара болбогон куштардын бири - күкүк. Күкүктүн сайраганын уктуң беле? Май айынын аяк ченинде^ кү-күк, кү-күк" деген үндү угасың. Бул күкүктүн эркеги. Ургаачысы "кли-кли" деп сайрайт. Күкүк сайраганда "жай келди" деп коюшат.

Күкүктөр биз жакка майдын аягында, чымчыктардын баары уя салып бүткөндө келишет.

Күкүктөр уя салбайт, жумурткасын башка чымчыктардын уясына тууп коюп кете беришет.

Күкүктөр учуп келе жатканда, чымчыктар чырылдап уясын коргойт. Каарданып, чурулдашат. Мындай учурда күкүк кайра учуп кетет да, бир жерге жашынып андып турат.

Чымчыктар жем издеп учуп кетээри менен уяга келип, бирден жумуртка тууп кетет.

Ал эми кээ бир чымчыктар күкүк келе жатканда кыргый экен деп коркуп уя качышат. Чымчыктар күкүктүн жумурткасын таанып калса, аны уядан чыгарып

коюшат, же уясын таштап кетишет. Бирок чымчыктар билбей, көп учурда күкүктүн жумурткасын басып чыгарышат.

Күкүктүн балапаны жумурткадан чыгары менен уядагы балапандарды жана жумурткаларды жерге түртүп түшүрөт. Ошентип уяда өзү гана калат. Ал тез эле чоңоюп, уядан учуп чыгат. Аны чоңойткон чымчыктар аркасынан ээрчип, жем ташып келип беришет. Күкүктү өз балапаным деп багып, эс алганды да унутуп коюшат.

Ошентип, күкүктөр өз балапанын бирөөгө бактырат. Уя салып, балапан чыгарып, жем ташып убара болушпайт.

Мурда күкүктөр да башка чымчыктарга окшоп уя салышчу экен. Кийинчерээк эмнегедир жумурткасын ар кайсы уяга тууп таштай турган болушуптур. Кээде күкүк бутакты тиштеп учуп жөнөйт, уя салгысы келгенсип, ары-бери учуп жүрүп, бир маалда бутакты оозунан түшүрүп жиберет да, башка уяны издеп жөнөйт. Бак-дарактардын душманы болгон түктүү курттарды жеп, күкүк чоң пайда келтирет.

Тапшырмалар

1. Күкүк тууралуу аңгеме түз.
2. Күкүктүн үнүн уккан күнүңдү дептериңе жазып кой.
3. Күкүктүн үнүн туурап бер.

Табышмакты тап:

Атын өзү чакырган,
Тал-терекке жашынган.
Бакпайт экен баласын,
Аны албетте табасын.

(К . . . к)

ЖАРАТЫЛЫШТАГЫ ҮНДӨР

Бактын арасына кирип, же суу жээгине барып, айлана-чөйрөнү бир азга тыңшасаң, ар кандай үндөрдү угушун мүмкүн. Дароо эле бактын шуулдаганы же суунун шылдырап агып жатканы угулат.

Гүлгө топтошуп аарылар ызылдайт. Чөптүн арасынан чегирткелер чырылдайт.

Бак ичинде куштар сайрайт, Өзгөчө булбул - ырчы куш. Ал кичинекей эле боз чымчык. Ошентсе да, булбулду бүт дүйнөдөгү элдер билишет. "Булбулдун үнүн уксам" деп энсегендер көп. Жакшы ырдаган ырчынын үнүн булбулга теңешет.

Торгойдун сайраганы да кызык. Ал асманга бийик көтөрүлүп алып, канаттарын дирилдетип сайрайт. Кара чыйырчык ар кандай куштардын үнүн туурайт, ал тургай машинанын үнүн да туурай алат экен.

Каргалар каркылдайт. Сагызган шакылыктайт. "Сагызган шакылыктаса үйгө конок келет, жакшы же жаман кабар угасың" деп коюшат. Эгерде жарадар кара чыйырчыктын үнүн магнитофонго жаздырып келип угузса, ошол жердеги чымчыктардын баары учуп кетишиптир. Көрсө, жарадар чымчык: "Бул жерден тезинен качкыла", - дептир.

Кечкисин бакалар чардайт. Ар бир айбанаттын өзүнчө үнү бар. Суурдун кароолчусу ышкырып белги бергенде жайылып жүргөндөрү ийиндерге кире качат.

Айбанаттарды үнүнөн тааныган адамдар болот. Айрымдар алардын үнүн туурай алат. Жаратылышта ар кандай сонун үндөр бар. Күндүн күркүрөгөнү, көлдүн шарпылдаганы, чөптүн шуудураганы, куштардын сайраганы музыкага окшош.

Музыкалык аспаптарды тааныйсыңбы? Сүрөттөн ооз комузду көрсөт.

Ошол үндөрдү комуздун күүсүнөн, кыл кыяктын, сурнайдын, темир комуздун добушунан да уга аласың. Мисалы, "Ак тамак, көк тамак" деген күү көгүчкөндөрдүн сайраганын билдирет.

Суроолор

1. Сен жаратылыштан кандай үндөрдү уккансың?
2. Куштарды үнүнөн тааныйсыңбы?
3. Кайсы жаныбардын үнүн туурай аласың?
4. "Жаратылыштагы үндөр" деген темада аңгеме түз.

БУЛБУЛ

(Кыргыз эл жомогунан)

Байыркы өткөн заманда бир чал менен булбул дос болуптур. Чал мергенчи да, комузчу да экен. Ал күндө мылтыгын ийинине асынып алып, токойдон кийик атып келип жашап жүрөт. Токойдо сайраган түрдүү канаттуу куштардын үнүн угуп, үйүнө келгенде алардын үнүн туурап комуз чертип, түрдүү-түрдүү күү чыгарат.

Күндөрдүн биринде булбул чалдын күүсүнө кызыгып:

- Досум, мага күүлөрүңдү үйрөтүп койчу, - дейт.

- Макул, - деп, чал күндө комузун кубулжута чертет. Булбул тыншап, күүнү аз-аздан үйрөнө баштайт. Бара-бара тим эле комуздай шаңшытып бүт үйрөнүп алат. -

Кийин булбул сонун сайрап калат. Элдин баары таң калып, булбулдун үнүн уккусу келишет. Ошондо чал ага кайрылат:

- Досум, сенин сайраганың бүт элге жагып калды, бардыгы эле уккусу келишет, бирок күндүз элдин колу бошобөйт, сенин үнүңдү жакшы угалбай жатышат. Ошондуктан сен түнкүсүн сайрагын, түнкүсүн эл бош болот, сайраганыңды угуп, ырахаттанып калышат.

Булбул сайроону комуз күүсүнөн үйрөнүп, чал досунун айтуусу боюнча түнкүсүн сайрап калган экен.

Булбул апрель - май айларында сайрап, кийин сайрабай калат. Бул учурду булбулдун "тили катты" деп коюшат.

ЖАЗ - ЖАРАТЫЛЫШ МАЙРАМЫ

Жаздын келиши чоң кубаныч. Адегенде күн жылыган, анан кар эрий баштаган. Ошол маалда кара чыйырчыктар келген.

8-Мартты майрамдаганабыз. Мүмкүн сен апана байчечекей тартуулагандырсың. Кай бир жерлерде кар эрип бүтө электе байчечекей гүл ачкан болчу. Мал төлдөп, козу-улактар, музоолор, кулундар туулган.

Келгин куштар, кара чыйырчык, жылкычы чымчык, торгой, чабалекей, күкүк келген.

21-мартта Ноорузду майрамдаганбыз.

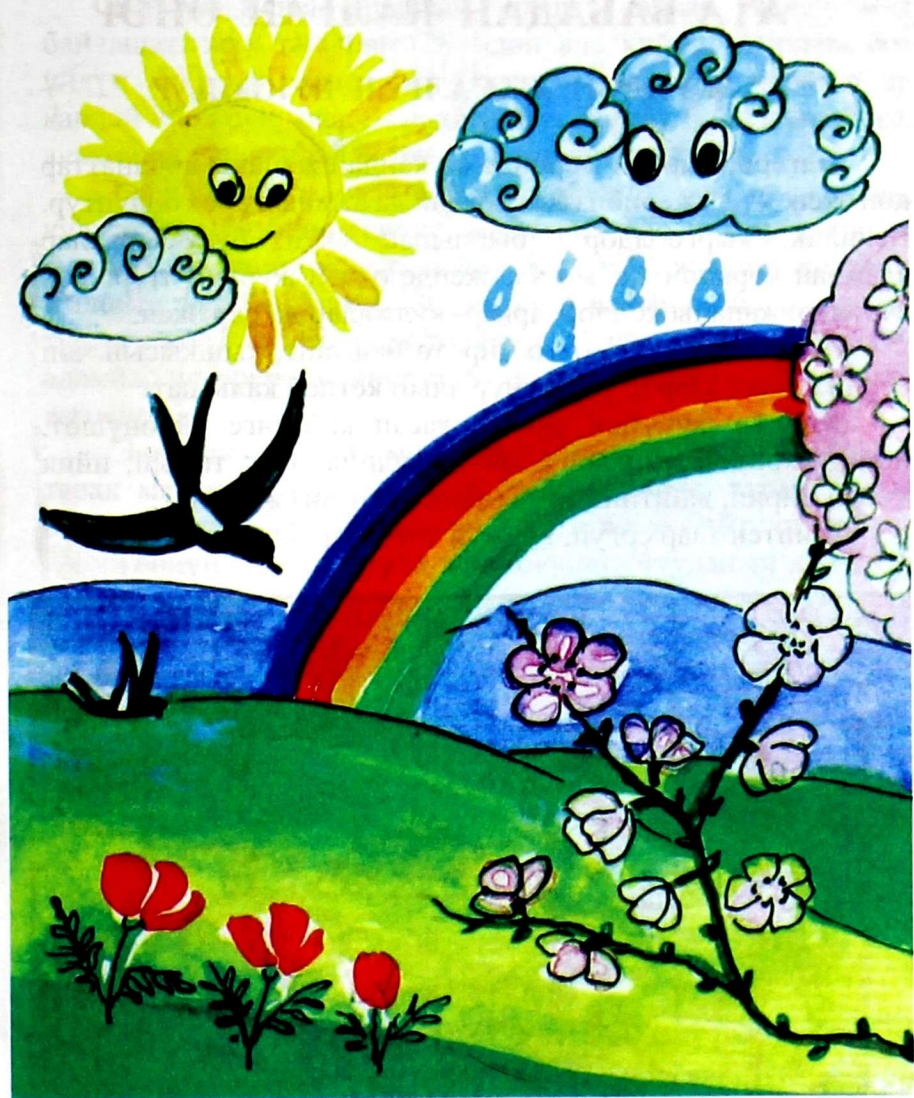
21-мартта күн узарып, күн менен түн теңелет - бир суткадагы 24 сааттын 12 сааты күн, 12 сааты түн болот. "Нооруз" - жаңы күн деген сөз. Илгерки ата-бабаларыбыз Ноорузду Жаңы жыл катары майрамдашкан. Арчаны түтөтүп, үйүн, короосун аластап:

Алас-алас,
Алас-алас
Ар балээден калас,
Жаңы жыл келди,
Эски жыл кетти.
Алас-алас,
Айдан аман
Жылдан эсен бололу.
Жакшылыкты теңир берди,
Жарык күндү кеңири берди.

Алас-алас, - деп жаратылыштан, Жер энеден, асмандан, Күндөн жакшылык, мол түшүм суранышкан.

Бул күнү урушкандар жарашып, чогулуп тамак ичишкен. Буудайды, арпаны өндүрүп, андан нооруз көжө, сүмөлөк кайнатып ичишкен. Нооруз казак, өзбек, түркмөн, кыргыз жана башка мусулман элдеринин майрамы.

Жазында талаалар, тоонун беттери жашыл түргө келген. Ар кайсы жерден сары топчудай болгон каакымдарды көрчүбүз.

Кызгалдактар кыпкызыл болуп гүлдөгөн. Жалбырактары көбөйүп, бак-дарактар жашыл кийинген.

Мөмөлүү дарактар гүлдөгөндө укмуш кооз көрүндү, Адегенде өрүк гүлдөдү, анан шабдалы, анын артынан алма гүл ачты.

Демек, жаз - жаратылыш майрамы экен.

АТА-БАБАДАН КАЛГАН ӨНӨР

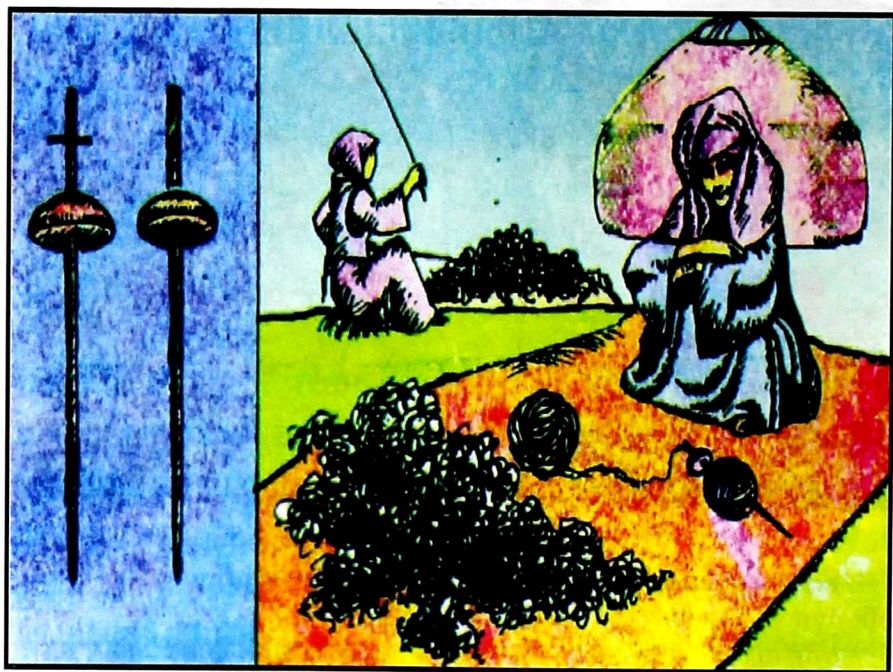
ЖҮНДӨН ЖАСАЛГАН БУЮМДАР

Илгери, кыргыз жеринде ар кандай жапайы айбанаттар көп экен. Анда жерибиз азыркыдан да ажайып кооз болуптур. Кекилик, кыргоолдор бырпырап учуп, бугу-маралдар адамдан коркпой жакын эле жерде оттоп жүрүшүптүр. Тоо эчкилер, жапайы койлор, аркар- кулжалар да бар экен.

Адамдар койдун колго үйрөтө баштайт, кышкысын чөп берип койсо, алар өзү эле үйүр алып кетпей калышат.

Койдун жүнүнөн кийим жасап кийгенге үйрөнүшөт. Жүндү койдон кыркып алышып, үлпүлдөтүп тытып, ийик менен ийрип, жиптин түрүн (шоона, аркан) жасашат.

Жиптен таар согуп, куржун тигишет.

Шоона менен шырдак шырып, аркан менен мал байлашат, жүк таңышат. Жүндөн ала кийиз, шырдак, боз үйдүн жабуусун жасашат. Ошентип, адамдар жүндөн ар кандай кооз буюмдарды даярдашат. Жүндү боёп шырдакка, алакийизге ар кандай оюуларды түрдөп салышат.

Байкап көрсөнөр, оюулар көбүнчө бугунун, аркар, кулжанын мүйүзүнө окшош. Ар кандай айбанаттарга, тоого, сууга түспөлдөш оюулар да бар. Килем да жүндөн жасалат. Килемге жүн көп керек. Уз эжелер жип ийрип, боёп, түркүн түстөгү кооз килемдерди токушат. Ошентип, чебер колдуу адамдар илгерки кол өнөрчүлүктү унутпай, өркүндөтүп келе жатышат.

Эчкиден үлпүлдөгөн тыбыт алынат. Эчкини атайын тарак менен тарап, тыбытын алып, жоолук, күрмө түйсө болот. Элдер азыр аппак ангор эчкилерин көбөйтүшүүдө.

Төөнүн жүнүн чууда деп коюшат. Чууданын дарылык касиети да бар. Оорукчан адамдар чуудадан токулган кийимди кийсе жылуу жана ыңгайлуу. Мына ошентип, малдын жүнү кыргыз элинин жашоосунда абдан маанилүү болгон.

Сөз үйрөн: шоона, аркан, тыбыт, чууда, куржун.

Суроолор

1. Жүндөн кандай буюмдар жасалат?
2. Шырдак, алакийизди кантип жасайт?
3. Жүндү эмне менен ийрийт? Ийик деген эмне?
4. Эчкинин жүнүн эмне дейт, төөнүкүнчү?

Тапшырма

Үйүңдөгү шырдак, алакийиздин оюусун, килемдин көчөтүн тарт. Дептерине жүндөн жасалган буюмдардын аталышын жаз.

Өзүңө жаккан буюмдарды сүрөттөп айтып бер.

ТЕРИ БУЮМДАР

Кандай тери буюмдарды билесиң? Тери кайдан алынат? Терини кантип даярдайт?

Биз кийген бут кийимдердин көпчүлүгү териден жасалат. Тери жумшак, ийилчээк, суу өткөрбөйт, ичи түктүү болсо андан бетер жакшы, бутту үшүтпөй сууктан коргойт.

Териден түрдүү буюмдар даярдалат. Кармап көрсөң жылмакай, көрүнүшү кооз. Чын эле, териден жасалганбы деп таңданасың. Илгери териден көөкөр, кенөчөк деген буюмдарды жасап, идиш катарында колдонуп, ага сүт, кымыз, суу куюп коюшчу. Ал тургай териден жаргак шым, куур тон тигип кийишкен. Чанач менен сабаны көпчүлүгүнөр билесиңер. Чанач эчкинин терисинен, саба уйдун терисинен жасалат.

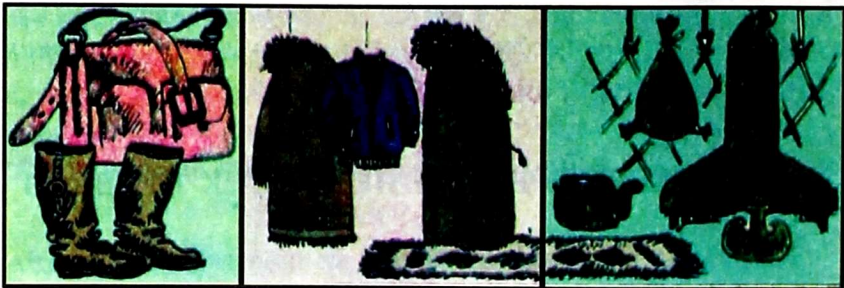
Суроолор жана тапшырмалар

Силердин үйдө кандай тери буюмдар бар?

Териден жасалган кандай улуттук буюмду билесиң? Атап бер. Чанач менен саба эмнеге колдонулат? Алар эмненин терисинен жасалат?

Дептерине териден жасалган буюмдардын аталышын жаз.

Сөз үйрөн: Көлдөлөн, ичик, тон, көөкөр, кенөчөк, чанач, саба.

БОЗ ҮЙ

Кыргыз эли илгертен журт которуп, көчүп-конуп жашашкан. Жайында жайлоодо, кышында кыштоодо болушкан. Малдын жайыты түгөнгөндө чөбү көп жакка көчүп кетишкен. Көчкөндө боз үйдү чечип, таңып, төөгө, атка, өгүзгө жүктөп коюшкан. Ал эми жаңы жерге келгенде, боз үйдү кайрадан оңой эле тигип, үй кылып тургузуп алышкан.

Карагылачы, кандай гана ыңгайлуу! Үйдү көтөрүп кетсе болот экен да! Кыргыздар эчак эле үй салып, отурукташып. жашап калышса да боз үйдү унутушкан жок. Азыр майрамдарда, жайлоого чыкканда боз үй тигилет.

Малчылар жайкысын боз үйдө жашайт. Боз үйдүн ичи жайында салкын? Кышында жылуулап алып жашаса да болот.

Боз үйдүн түзүлүшүн карап көрсөң, өзүнчө эле керемет.

Желими жок, мыгы жок

Чебер уста жасаган.

Ал кандай үй, төрт мезгил

Ата-бабаң жашаган,

- деген табышмак "боз үй" деп табылат.

Чын эле, карап көрсөң мында мык жок, желим менен чапталбаган. Керегеси бүктөлөт жана жайылат, боолор менен байланып биригет. Түндүгү терезеге окшоп турат.

Ууктарын талдан ийип жасайт. Боз үйдү мыкты усталар гана жасай алат.

Ал эми жабууларын, чийлерин, боолорун карап көрчү. Алардын ар биринин өзүнчө аттары бар. Туурдук, үзүк, түндүк жабуу – булар боз үйдүн жабуулары. Ар биринин боосу бар. Булар да кооздолуп, оюу салынып, чачы тагылып, чеберчилик менен жасалган.

Ушунун баарын эрикпей отуруп алтын колдуу апалар жасайт. Алар өнөрүн кыздарына, келиндерине үйрөтүп, боз үй жасоо унутулган жок.

Жасалгалуу чоң үйдү "ак өргөө" деп коюшат. Төргө жүк жыйылат, туш кийиз тартылат. Жерге шырдак, ала кийиз төшөлөт, жер төшөк салынат. Оң жакка чыгдан тартылат, ал чийден согулган. Чыгдандын ичине идиш-аяк, тамак-аш коюлат. Чыгдан тарапка керегеге көөкөр, көнөчөк, аяк кап илинет. Сол жакка камчы илинет. Ээр-токумдар коюлат.

Суроолор

1. Боз үй эмнеден жасалат?
2. Боз үйдүн жыгачтары кандай аталат?
3. Боз үйдүн ичи кандай жасалгаланат? Идиш-аяк кайсы жерге коюлат?

Тапшырма

Сүрөттөн уук, керегени, түндүктү көрсөт.

Табышмакты тап!

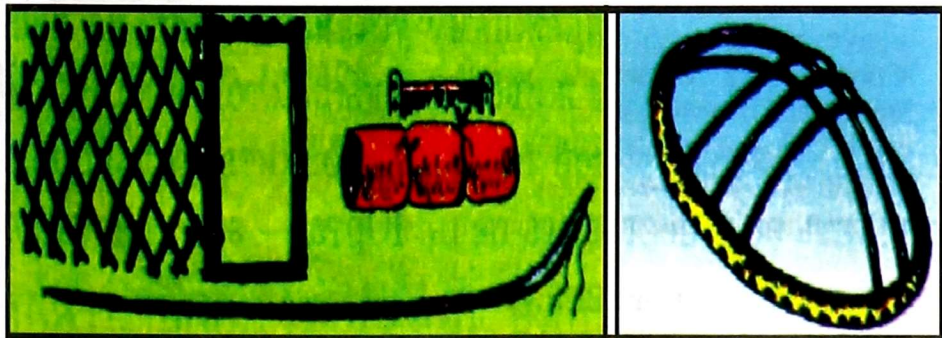
Кыркырак акем өлөм дейт,
Кырк уулу кырк жагынан жөлөйм дейт.

(У. к, Т. к)

Жетимиш кемпир жер тиштейт.

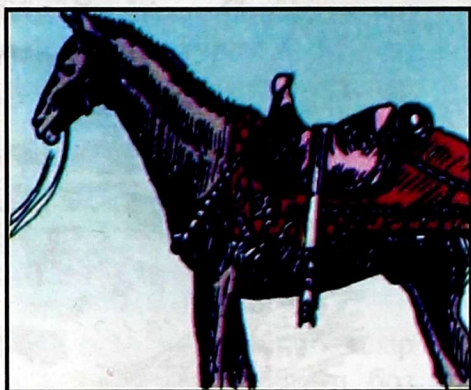
(К е)

Сөз үйрөн: Уук, кереге, түндүк, чыгдан, өргөө, туурдук,
үзүк, түндүк жабуу.

АТ - АДАМДЫН КАНАТЫ

Атка минип алып бастырган кандай гана кызыктуу. Жалгыз мингенден корксоң, бирөөгө учкашып же өңөртүп алсаң болот. Атка минип бастырганды билген да өзүнчө өнөр. Ат өзү эле баспайт. Аны тез же жай, кайсы жакты көздөй бастырышты сен билишиң керек. Аны билсең, ат сага баш ийип, каалаган жагыңа алып барат. Билбесең баспай тура берет.

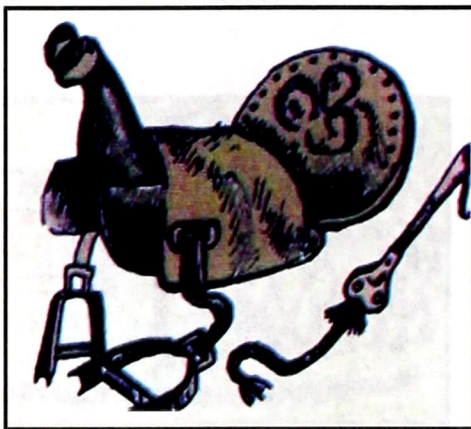

Аттын түрлөрү бар. Баспай туруп алган атты кашаңат дейт. Азоо деп адамга баш ийбеген атты айтат. Азоо атка минген коркунучтуу, ал жыгып кетиши мүмкүн.

Күлүк аттар да бар. Алар жарышканда башка аттардан озуп кетет. "Ат чабыш", "Кыз куумай" деген оюндарды көрдүң беле?

Ат чабышта эң күлүк ат марага биринчи келет. Атты күлүк кылып адам таптайт. Спортсменге окшотуп, көп чуркатып көндүрсө, ат бир күнү күлүк болуп чыга келет. Ат үйрөткөн адамды кыргыздар саяпкер деп коюшат.

Күлүк аттар илгери көп болгон. Абдан күлүк

атты аргымак деп аташкан. Ал кезде машина, самолёт жок эле, алыс жактарга аргымакты минип алып, тез эле жетип келишкен. "Ат болбосо, ушунчалык алыска жөө качан жетет элек, ат – адамдын канаты турбайбы", - деп ата-бабаларыбыз атты досундай кадырлаган. Атка жемдин жакшысын берип, сылап-сыйпап багышкан. Атка күмүш менен кооздолгон ээр-токум токуп жасалгалашчу.

Ат жабдыгын түрдөп жасашкан.

Кыргыздар аты жок жүргөн эмес. Ар бир адамдын аты болгон. Ошон үчүн үйүр-үйүр жылкы багышкан. Жылкыны шамдагай, күчтүү жигиттер кайтарган; Сүтүн саап, кымызын ичишкен. Кымыз көп ооруга дары болуп эсептелет. Жылкылар чөптүн жакшысын оттойт, ошон үчүн бээнин сүтү дары.

Ат ар дайым адамдын досу болуп келген. Илгери согуштарда чыдамкай, күчтүү, күлүк аттарды тандап минишкен. Мындай атты тулпар деп коюшкан.

Манастын аты - Аккула, Төштүктүн аты - Чалкуйрук, Алмамбеттин аты - Сарала жардам берип, баатырлар көп жолу жеңишке ээ болушкан. "Ат - адамдын канаты", досу деген сөз бекер айтылбайт.

Суроолор

1.Кашаң, азоо, күлүк, аргымак, жорго, тулпар деген кандай аттар?

2.Эпостордон, жомоктордон кандай аттарды билесиң?

3.Күлүк атты кантип үйрөтөт?

4.Ат үйрөткөн адамды эмне дейт?

Тапшырма

"Ат-адамдын канаты" деген темада аңгеме түз, аттын сүрөтүн тарт.

Кашаң, азоо, күлүк, жорго, аттарды сүрөттөп бер.

Сөз үйрөн: Саяпкер, күлүк, жорго, аргымак, тулпар, азоо, кашаң.

ТОЛУБАЙ СЫНЧЫ

Илгери өткөн заманда бир каардуу хан болуптур. Ал сынчыларга тулпар тандатыптыр. Жаңылган сынчыларды четинен жазалап өлтүрө бериптир.

Күндөрдүн бир күнүндө хандын жигиттери талаада жалгыз отурган кишини көрүшөт. Ал өлгөн аттын куу башын карап: "Сенин ченемсиз күлүк экениңди ким билди, менин сынчы экенимди ким билди", - деп кайгырып отуруптур. Ал Толубай сынчы экен. Жигиттер аны дароо ханга алып жөнөшөт. Хан Толубайга: "Мага тулпар тандап бергин", - дейт.

Толубайдын алдынан бир нече күндөр бою жылкыларды чубатып өткөрөт. Толубай аттардын бирин да жактырбайт. Айылдагы аттын баарын алып келишет. Сынчыга эч бири

жакпайт. Акырында бир кедейдин жүдөгөн чаар атын алып келишет. Толубай аны көрүп: "Ханым, мына чыныгы тулпар ушу", - дейт. Хан ачууланып, Толубайдын эки көзүн ойдуртуп таштайт. Толубай чаар атты сурап алат. Жаман чаар атты сынчы кырк күн жакшылап багат. Кырк күндөн кийин чаар ат оңолуп, сонун тулпар болуп чыга келет. Сынчы күлүккө кемпирин мингизип, өзү учкашып ханга барат.

- Эй, көөдөк ханым, мына баягы сен чанган чаар тулпар. Кыйын болсоң жетип ал! – деп чаап жөнөйт.

Толубайдын чаар тулпарына бир да күлүк жетпей коюптур. Толубай көзү көрбөгөндүктөн жакындап келип калган аттардын кандай экенин кемпиринен сурайт. Кер ат жакындап калганда Күндү карай чабышат. Кер аттын башына күн өтүп, чуркай албай калып калат.

Кер кашка ат жакындаганда таштуу жолго салышат, мунун туягы жука экен, баса албай калып калат. Кызыл ат жакындап калганда токтой калып, аны макташат. Кызыл ат мактанчаак экен, ал да калып калат. Ошентип, Толубай эч кимге жеткирбей ханды уят кылып кетиптир.

ЖАЙ

Биз жакка жай келди. Окуу жылы аяктап, эми жайкы эс алууга тарайсың. Сен «Мекен таануу» сабагынан көп нерсени окуп, билдиң. Гүл кантип өсүп жатканын, гүлдөн эмне пайда болоорун, аарылар эмнеге гүлгө топтошуп ызылдаганын, кумурска эмне үчүн шашып бара жатканын, куштар эмне деп сайрап жатканын, балапандарын кайда багаарын билесиң.

Сен өсүмдүктөргө жана жаныбарларга байкоо жүргүзө аласың. Өсүп келе жаткан даракты үзсө, чөптү тебелесе, уядагы балапанга тийсе, бакка, жылан, кескелдирик өлтүрсө убал болоорун билесиң.

Баканын көнөкбаштарын таш менен уруп өлтүрбөйсүң. Себеби, алар суудагы курттарды, чиркейдин балдарын жеп, сууну тазалап жатат. Бака, ташбака, кескелдирик, жыландар жерде кыбырап жүргөн алсыз жана аянычтуу жандыктар. Алар жылдан жылга азайып жатат. Ошон үчүн аларга тийбе!

Жай айлары – кулжа (июнь), теке (июль), баш оона (август).

Жай эң сонун мезгил. Жайында күн узарып, түн кыскарат. Айлана кулпунуп жаратылыш көркүнө чыгат. Асман көпкөк, жер жашыл, кызыл-тазыл түркүн гүлдөр жайнайт. Мөмө-жемиштер бышып жетилип турган кез болот. Жаратылыштан түркүн түстөрдү көрөсүң.

Каакым жазда кандай эле. Сары топчудай болуп чөптүн арасынан сонун көрүнчү. Жайда сабагы узарып өстү, анан бир күнү эле гүлдүн ордуна шардай тоголок үлпүлдөк пайда болду. Үйлөп койсоң учуп кетет. Бул анын уругу. Уругу топуракка түшөт, андан каакым өсүп чыгат

Ал эми жазда туулган козу азыр кандай? Оюн салып жүрөт. Чоңоюп калды.

Тоолуу жерде жайында малчылар, өз менчигин баккан элдер жайлоолорго көчүшөт. Боз үйлөрүн тигип алып эс алышат, малдарын багышат. Жайлоонун чөбүн жеген мал жакшы семирет. Кымыз, айран-сүт, каймак-май жасап, сүзмө куюп, курут жасап кышка кам көрүшөт, ден-соолуктарын чыңдашат.

Жайлоодо аба таза жана салкын. Түркүн гүлдөрдүн жыты аңкып, карагай-чердин кооздугу кимди болбосун суктандырат.

Таанып билгендер даары чөптөрдү терип кургатып алышат.

Дары чөптөрдөн, гүлдөрдөн катырып гербарий даярда. Жан-жаныбарларга, куштарга байкоо жүргүз. Алар жайында тукумуна кам көрүп, балдарын чоңойтуп алууга аракеттенишет. Жайкы каникулда байкагандарыңды дептерине жазып жүр. Сууга түшүп, күнгө кактанып, дененди чыңда.

МАЗМУНУ

АТАЖУРТ	3
БИЗ ЖАШАГАН ЖЕР	5
КУЗ КЕЛДИ (Экскурсия)	6
АТА МЕКЕНИМ - КЫРГЫЗСТАН	10
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ГИМНИ	10
МЕНИН ШААРЫМ	12
КАСИЕТТҮҮ МЕКЕНИМ БАБAM МАНАС ЖЕРГЕСИ ...	13
СУЛАЙМАН ТОО	14
КЕРЕМЕТТҮҮ ЫСЫК - КӨЛ	15
ЖЕРИМДИН СУУСУ - ДАРЫ	16
БУРАНА	16
ЖАРАТЫЛЫШ ДЕГЕН ЭМНЕ?	18
ЖЕР ЖАНА КҮН	20
ЫСЫК ЖАНА СУУК, ТЕРМОМЕТР	21
ЖЫЛ МЕЗГИЛДЕРИ	22
ЖЕР ЭНЕ	24
ЖЕР БЕТИНДЕГИ ӨСҮМДҮКТӨРДҮН	
АР ТҮРДҮҮЛҮГҮ	26
ӨСҮМДҮКТҮН ТҮЗҮЛҮШҮ	26
ЖАШЫЛЧАЛАР ЖАНА МӨМӨ-ЖЕМИШТЕР	29
БУУДАЙ ЖӨНҮНДӨ ЖОМОК	31
ПАХТА	33
ТАЛААЛАРДА ЭМНЕ ӨСӨТ?	35
АДАМ ӨСҮМДҮКТӨН ЭМНЕ АЛАТ?	37
ӨСҮМДҮКТҮН ӨСҮШҮНӨ КЕРЕКТҮҮ	
ШАРТТАР	39
КЫШ	42
КЫШ КЕЛДИ	42
КАР МЕНЕН МУЗ	43
ЖАНЫБАРЛАР КАНТИП КЫШТАЙТ?	44

АСАНКАЙГЫ	46
ЖАНЫБАРЛАР КАНТИП ЖАШАЙТ?	47
ҮЙ КАНАТТУУЛАРЫ	48
ААРЫ	50
КУМУРСКА	52
КӨПӨЛӨКТӨР	54
ЧЫМЫН	55
БАКА ЖӨНҮНДӨ АҢГЕМЕ	56
ЖЫЛАН	57
ТӨРТ ТҮЛҮК МАЛ	59
МАЛДЫН ТҮРЛӨРҮ	59
АДАМ ЖАНА ЖАНЫБАРЛАР ДҮЙНӨСҮ	61
ЖАЗ	64
ЖАЗ КЕЛДИ (Эксурсия)	64
ЖАЗ КАБАРЧЫЛАРЫ	65
ЖАЗГЫ ТӨЛ	66
ЖАНЫБАРЛАР КАНТИП ЧОҢОЁТ?	66
ӨСҮМДҮКТӨР ОЙГОНДУ	68
ӨСҮМДҮКТҮН УРУКТАН ӨНҮП ЧЫГЫШЫ	69
КУШТАР УЯ САЛАТ	71
УБАЛ	73
ЖАРАТЫЛЫШТАГЫ ҮНДӨР	77
БУЛБУЛ	79
ЖАЗ - ЖАРАТЫЛЫШ МАЙРАМЫ	80
АТА-БАБАДАН КАЛГАН ӨНӨР.....	82
ЖҮНДӨН ЖАСАЛГАН БУЮМДАР.....	82
ТЕРИ БУЮМДАР	84
БОЗ ҮЙ	85
АТ - АДАМДЫН КАНАТЫ	88
ТОЛУБАЙ СЫНЧЫ	91

Окуу куралы

Мамбетова Заря Жусуповна

**МЕКЕН ТААНУУ
ЖАРАТЫЛЫШ ЖАНА БИЗ**

2-класс үчүн окуу китеби

Редактор С. Төлөгөнова

Художник И. Васильев

Компьютерге даярдаган Э. Исаков

Офсеттик басуу. Офсет кагазы 80 гр.
Форматы 70x100 1/16. Көлөмү 6,0 б. т.

Нускасы 1000 даана.

